

ARTNER ANNAMÁRIA

Szűkösség és felesleg a történelemben és a tudományban

A tanulmány a neoklasszikus közgazdaságtan alaptézisét, a szűkösségnek a termelésben játszott meghatározó szerepét teszi kritika tárgyává. Ehhez felvázolja a szűkösség és a felesleg mibenlétét, egymással való kapcsolatukat és a társadalom fejlődésében játszott szerepüket. Bemutatja, hogy a kisajátítással a szűkösség új formája jön létre, amelyet a feleslegre irányuló termelés táplál. A feleslegtermelés általános módjára vonatkozóan bevezeti a kezdeti előny és a kumulatív előnyszerzés, valamint az osztályfelesleg fogalmát. Rávilágít, hogy a kapitalizmusban a feleslegtermelés módja megváltozott, mert az előnybirtokosok szubjektív igényei helyett a piac specifikus törvényeinek rendelődik alá. Ennek következtében ma már elegendő osztályfelesleg termelődik ahhoz, hogy a szűkösség egyáltalában felszámolható legyen. Ennek szükségességét mutatja, hogy a feleslegtermelés a vele együtt járó szűkösségtermeléssel minduntalan megakad, és ilyenkor különösen kielezi a gazdasági-társadalmi problémákat.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B13, D01, D24, D31, J01, J30, K11, O1, P10.

„Új-Guinea társadalmaiban határozottan *meztalálhatók a »vagyonni« különbségek*, amelyek abban jutnak kifejezésre, hogy egyes családfők rendelkezése alá nagyobb megművelt földterület, [több] sertés és kagylópénz tartozik. Ezek a vagyonni különbségek azonban nem kisajátítási folyamat eredményeként létrejövő vagyonni akkumuláción alapulnak, hanem *a házasodási renddel vannak szorosabb összefüggésben.*” [Mivel a föld megművelését a férj és a feleség munkamegosztás alapján közösen végzi, a családhoz tartozó földterület a poligám házasság eredményeként a feleségek számával együtt nő.] „A poligám házasságon alapuló »vagyonosodás« önmagát növelő folyamat. ... A vagyonni akkumulációjának és ezzel a vagyonni különbségek kialakulásának olyan sajátos formájával állunk tehát szemben, amely sem termelőeszközök kisajátításán, sem idegen munkaerő kizsákmányolásán nem alapszik. ... Az új-guineai társadalomban tehát a vagyonni különbség csupán a szükségletet meghaladó olyan terménymennyiség feletti rendelkezési jogot jelentett, amelynek csak meghatározott és korlátozott felhasználási lehetősége volt. *A vagyonni különbségeknek mégis általánosan elismert*

* A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.

jelentősége volt. Ez a jelentőség azonban nem gazdasági, hanem társadalmi vonatkozású volt, s nemcsak előnyöket (jogokat), hanem kötelezettséget is jelentett. A több séréssel és több kagylópénzzel bíró »gazdagoknak« ... módjukban állott társaikat megvédeni, s a kevésbé tehetőseket kagylók kölcsönzésével hozzásegíteni ahhoz, hogy maguknak több feleséget szerezzenek. Ez azonban nemcsak lehetőségük, hanem olyan kötelezettségük volt, amit elvárt tőlük közösségük. Pospisil (...) egyenesen azt írja, hogy »egyes vidékeken az önző és farkas emberek, akik sok személyes javakat gyűjtöttek össze, de akik nem mutatták a kapaukuk által megkövetelt 'nagyvonalúságot' kevésbé szerencsés társaikkal szemben, halálra voltak ítéltetők, sőt valóban meg is ölték őket.«” (Láng [1978] 380–382. o. – kiemelés az eredetiben.)

A szűkösség jelentősége a főáramú gazdaságban

A neoklasszikus közgazdaságtan alapjait Jevons és Menger 1871-ben, a párizsi komün évében, illetve néhány évvel később Walras fektette le (Jevons [1970/1871], Menger [1950/1871] és Walras [2013/1874–1877]) azért, mert Knut Wicksell 1911-ben írt megfogalmazásában

„a szocialisták (főleg Rodbertus, de még inkább Marx) kezében az értékelmélet a fennálló rend elleni rettenetes fegyverré vált. Ez majdnem feleslegessé tett minden más társadalomkritikát. A munkát úgy fogták fel – Ricardo soha nem gondolt vagy mondott ilyesmit –, mint az érték egyetlen létrehozója (más szavakkal: az érték forrása); így minden más magánkézben lévő termelési tényezőre úgy kellett tekinteni, mint parazitára a termelésen, és hasznukra úgy, mint a munka kárára elkövetett rablásra. ... Egy új és jobban megalapozott csereérték-elmélet megalkotása ezért nemcsak elvont elméleti jelentőségű, de elsőrendű gyakorlati és társadalmi érdek is volt, amely a három férfinak sikerült...” (Wicksell [1977/1911] 28. o.)¹

Az új elmélet a klasszikusok által már megalapozott módszertani individualizmusra épül: az individuumok – akiknek vágyai kielégíthetetlenek² – racionális döntései hajtják előre a termelést, amelynek általános célja a csere (ennek révén elégülnek ki a szükségletek), a cserét pedig a munka értéktermelésben játszott szerepét felresópró szűkösségre alapozott szubjektív érték- (valójában csak ár-) elmélet szabályozza. Ez utóbbit Walras – saját bevallása szerint apja tanai alapján – így vezeti elő: a társadalmi gazdagságot az adja, aminek ára van.³ Ára csak a szűkös dolgoknak van, mert azok cserélhetők. (Valójában, mint azt Walras később közvetve maga is elismeri, a cseréhez éppen hogy *elsősorban* felesleg kell, mindkét oldalon.) Szűkösek (*scarce*) azok a dolgok, amelyek hasznosak (*useful*), és korlátozott mértékben állnak rendelkezésre (Walras [2013/1874–1877] 65. o.).

¹ Mint ugyanitt Wicksell is megjegyzi, mindhárom közgazdász elődje a szűkösen rendelkezésre álló javak közötti fogyasztói választást elsőként leíró Gossen volt.

² A változatosság törvénye: az ember mindig élvezettartományának kibővítésére törekszik (Jevons [1970/1871] 103. o.).

³ Innen ered a „GDP-fétis”. A GDP-nek mint a gazdasági-társadalmi fejlettség mérőszámának kritikáját lásd Stiglitz és szerzőtársai [2009].

Ugyanakkor „a szükséges, hasznos, kellemes és fölös bőségben rendelkezésre álló (*superfluous*) fogalmak mind egyszerűen azt jelentik, hogy többé-kevésbé hasznos” (uo.). Walras szerint tehát a szűkös dolgok korlátozott mértékben és fölös bőségben (*abundant*) is rendelkezésre állhatnak (uo. 66. o.). (Ez a megállapítás, mint látni fogjuk, nem az egyetlen, amely a szűkösséget diszkreditálja Walras elméletén belül. Az ellentmondás oka a kisajátítás, amellyel kapcsolatban azonban Walras elmulasztja megvilágítani, hogy a szűkösség egy egészen más formáját hozza létre, amely különbözik a dolgok általában vett mennyiségi korlátosságától, miközben a kisajátítók számára bőséget és még további bőségtermelési lehetőséget teremt.) A szűkös dolgok kisajátíthatók, és ki is sajátítja őket teljesen, „semmit nem hagyva a köz birtokában” (uo.). Walras ezzel beismeri, bár nem teszi explicitté, hogy a hiányt (szegénységet, a valódi szűkösséget) a kisajátítás szüli. A kisajátított dolgok – folytatja – *tulajdonná* [pontosabban: magántulajdonná – A. A.] válnak, így csere tárgyaivá.

Ráadásul bármi lehet szűkös, amikor éppen hasznos, és korlátozottan áll rendelkezésre, tehát akár a napfény is. (Walras ezzel azt mondja, hogy *bármi* kisajátítható. Ami egyébként helyes, de ezzel – immár másodszor – elesik a szűkösségnek mint kiindulópontnak a jogosultsága.) A kisajátítók dupla haszonra tesznek szert: „ha nem akarják vagy nem tudják” elfogyasztani az eredetileg rendelkezésre álló kínálatot, módjukban áll elcserélni a *felesleget* (*unwanted remainder*) (uo. 67. o.). (A kisajátítók tehát a számukra fölös bőségben rendelkezésre álló javakkal gazdálkodnak. A szűkösség itt tűnik el harmadszor.) A korlátozottan rendelkezésre álló, kisajátított dolgokat az *ipar* újratermeli, megsokszorozza, ezáltal csökkenti korlátosságukat (uo.). (A szűkösség itt válik negyedszer érdektelenné: ha egy korlát folytonosan kitolható, akkor lényegében nincs.)

A tulajdon célja maga a társadalmi gazdagság.⁴ Walras tehát először társadalmi szinten értelmezi a szűkösséget, majd leírja, hogy a kisajátítással megjelenik az egyéni felesleg és annak gyarapítása, végül az állandóan gyarapodó egyéni felesleg összegét társadalmi gazdagsággá nyilvánítja. Walras levezetéséből egyértelműen kiderül, hogy *az erőforrások kisajátítását követően* 1. a gazdálkodás a felesleggel történik, és hogy 2. a gazdálkodás célja a még több felesleg, gazdagság. Ennek ellenére kitart a szűkösség központi szerepe mellett: szerinte a csereérték, az ipar és a [magán]tulajdon a hasznos dolgok korlátozott mennyiségéből, vagyis a dolgok szűkösségéből *következnek* (uo. 68. o.).

Menger hasonlóképpen abból indul ki, hogy a fogyasztási szükséglet mindig minden társadalomban meghaladja a kielégítéséhez rendelkezésre álló javak mennyiségét (vagyis feltételezi a szükségletek fölös bőségét, végső soron korlátlanságát az erőforrások korlátosságával szemben). Ezért egyetlen társadalomban sem lehet mindenki szükségleteit kielégíteni. (Ami azt jelenti, hogy a szükségletek a társadalomhoz képest exogének, és hogy a nélkülözés örök.) Innen ered a javak feletti rendelkezés megszerzésére irányuló törekvés. Saját szükségleteinek kielégítésére minden ember igyekszik másokat kizárni a javakból, illetve megszerezni mások javait. Ez

⁴ Ezen a talajon sarjadtak az olyan vélekedések, mint „ami jó a General Motorsnak, az jó Amerikának”, vagy hogy a jólét „lecsorog”.

utóbbi törekvés miatt kell „a társadalomnak” megvédeni [magán]tulajdonos tagjait a lehetséges erőszaktól: innen ered a tulajdonjog. (Menger nem szól arról, miért nem kell a társadalomnak megvédenie tagjait az első kisajátítótól.) Ezért a [magán]tulajdon – mint az emberi gazdálkodás is – nem önkényes találmány, hanem az egyetlen lehetséges megoldás a korlátlan igények és a javak korlátozott mennyisége közötti eltérés problémájára (Menger [1950/1871] 94–97. o.). Vagyis Menger szerint, ha már nem lehet mindenki szükségleteit kielégíteni, akkor legalább a társadalom egy részének szükségletei legyenek kielégítve a többiek kárára.

A neoklasszikus közgazdaságtan számára tehát a társadalmi szintű szűkösség *szubsztantív* fogalom – Walras szavaival olyan, mint a mechanikában a sebesség, a fizikában a hő –, amelynek alapján a kisajátítás és a társadalmi egyenlőtlenség igazolható, természetből adott és örök. A szükségleteknek az erőforrásokat meghaladó többlete miatt örök a nélkülözés is. E feltételezés alapján akárhogy tágulnak is (mint Walras mondja: az ipar jóvoltából) az erőforrások, a szükségletek mindig előttük járnak. Az erőforrások – így nyilván maga a világegyetem is – végesek, az annak részét képező ember exogén szükségletei pedig végtelenek.

Mivel a walrasi és mengeri okfejtésből világosan kitűnik, hogy a gazdálkodás éppen nem a szűkös, hanem a kisajátító számára *főlös* dolgokkal, erőforrásokkal zajlik (azokat cserélik, és azokat termelik), a közgazdaságtan definíciója „a felesleg termelésének alternatív módjait vizsgáló tudomány” is lehetne. Ennek ellenére a szűkösséget Lionel Robbins meghatározása alapján⁵ ma is a gazdálkodási döntések *közvetlen kiindulópontjaként* tartja számon a főáramú közgazdaságtan (Robbins [1945/1932]). Míg az, hogy ha csak 200 forintom van, el kell döntenem, hogy kenyeret veszek-e vagy tejet, igazolni látszik ezt a szemléletet, a dollármilliárdokkal rendelkező vállalkozóval kapcsolatban, akinek aközött „kell” (?) választania, hogy *A* vagy *B* befektetés hoz-e számára nagyobb nyereséget, már nehezen mondható el ugyanez. A különbség szembeötlő: választásom a kenyér és a tej között a fogyasztásomra irányul, a vállalkozó választása pedig a felesleg termelésére. Annak a feleslegnek a termelésére, amely végső soron behatárolja a fogyasztásomat. Ezért azt állítani, hogy mindketten egyaránt „gazdálkodunk”, a lényegét elfedő csúsztatás.

Az erőforrások nagy részével (például a nyersanyagokkal) kapcsolatban ráadásul már a szűkösség mértékének meghatározása is problémát okoz. (Szűkösek-e készleteink a szükségleteinkhez képest?) Különösen, ha a csereérték alapján mérik, mivel ekkor a mérendő erőforrás „szűkössége” (ami áraban és annak alakulásában jelenik meg) a másik, a vele felcserélhető erőforrás árának függvényében is változik (Cleveland–Stern [1997] 12. o.).

Továbbá már Keynes és követői is hangsúlyozták, hogy nem lehet szűkösségről beszélni ott, ahol kihasználatlan kapacitások és munkanélküliség van. Tették ezt anélkül, hogy a szűkösségre épülő marginális érték- (pontosabban ár-) meghatározást elutasították, vagy a szűkösség szubsztanciális szerepével foglalkoztak volna.

⁵ A közgazdaságtan az emberi viselkedés megismerésének az a tudománya, amely a szűkösön rendelkezésre álló erőforrások és az alternatív felhasználások közötti kapcsolatokat vizsgálja (Robbins [1945/1932] 16. o.).

Ugyanez vonatkozik Kornaira, aki a piaci alkalmazkodás szükségszerű pufferei, a készletek és kihasználatlan kapacitások állandó jelenléte miatt nevezi a kapitalizmust „többletgazdaságnak” (Kornai [2010a]). Ilyen erőforrás-túlkínálat mellett tehát a szűkösség a gazdálkodásban még döntési problémaként sem meghatározó. (Hogy miért tűnhet így, arra a későbbiekben visszatérünk.) Azzá tenni olyan, mintha a hóhér tevékenységét a máglya és a kötél közötti választással azonosítanánk. Legelsősorban azért, mert a hóhér tevékenységének lényegéről (tudniillik emberéletek kioltása) semmit sem mond el az, hogy máglyával és kötéllel dolgozik (lehetne akár szénégető is). Másodsorban azért nem, mert a hóhér rendelkezésére álló eszközök történelmileg változnak (bővülnek, hatékonyságuk nő). Harmadrészt pedig azért, mert a hóhér tevékenysége annak eszközeivel együtt az adott társadalomba ágyazott, a szerint meghatározott, semmiképpen sem pusztán individuális döntés kérdése (van olyan társadalom, ahol hóhérra nincs is szükség).

A szűkösségnek mint az uralkodó közgazdaságtan alapjának a kritikájával csak a főáramon kívül álló kutatásokban találkozhatunk (például Hill–Myatt [2010], Northrop [2000], Martins [2013]), a hazai szakmai közéletből pedig a téma teljességgel hiányzik. A szűkösség köré épülő elmélet így mára lényegében egyeduralkodóvá vált, holott számos olyan más feltételezést is magában foglal, amelyeket neves közgazdászok sora vitatott és vitat, ⁶ és e kritikákból a közgazdaságtan új irányzatai is születtek [mint például a közösségi döntések (*public choice*) elmélete vagy az új intézményi közgazdaságtan]. De ezeknek az új iskoláknak a bírálatai sem térnek ki a szűkösség előfeltevésének és egész problematikájának vizsgálatára. Már csak azért sem, mert az új irányzatok úgy válaszolnak arra, hogy a marginalista forradalom leválasztotta a politikát a gazdaságról (a „politikai gazdaságtanból” „közgazdaságtant” csinált), hogy a politikát mint a gazdasághoz képest elsődlegest, meghatározót ragasztják (vissza) a gazdasághoz.

North és szerzőtársai [2009], az új intézményi közgazdaságtan jeles képviselői, hasonlóan Mengerhez és a Walrasékkal egy időben alkotó Eugen Dühringhez (nincs új a Nap alatt – North és szerzőtársai is hivatkoznak például Arisztotelészre, Machiavellire, Hume-ra), az erőszak köré építik a társadalom történelmi formaváltásait. A különbség annyi, hogy míg Dühring a változásokat magának az erőszaknak, addig North és szerzőtársai az erőszak kezelésének tudják be.⁷ Az erőszak a források, a

⁶ Ilyen kritikát fogalmazott meg például a tökéletes informáltság és a Pareto-optimum kapcsán Greenwald–Stiglitz [1986], a walrasi egyensúlyról Kornai [1971], az egyének haszonmaximalizálási törekvéséről Marglin [2008]. A tökéletes informáltságot kérdőjelezte meg Akerlof [1970] is, akinek a később Nobel-díjjal jutalmazott írását három neves folyóirat is elutasította egyrészt a „trivialitás”, másrészt a helytelenség vádjával (Akerlof [2001]).

⁷ North és szerzőtársai [2009] szerint:

„Egy működőképes integrált gazdasági-politikai elmélet hiánya tükrözi az erőszak társadalmi szerepének központi problémájáról való szisztematikus gondolkodás hiányát. Az a mód, ahogyan a társadalmak kezelik az erőszak mindenütt jelen lévő fenyegetését, alakítja és korlátozza azokat a formákat, amelyeket az emberi interakciók ölhetnek, beleértve a politikai és gazdasági rendszerek formáját.” (xi. o.)

Dühring szerint:

„A politikai változások alakulása a történelmileg alapvető, a gazdasági függőségek pedig csak okozatok vagy speciális esetek, és ezért mindig másodrendű tények. ... az elsődlegest a közvetlen politikai erőszakhatalomban kell keresnünk, nem pedig előbb egy közvetett gazdasági hatalomban.” (Idézi Engels [1974/1876–1878] 156. o.)

járadék és a megtermelt javak megszerzésére vagy mások elnyomására irányul, a versennyel és a járadékszerzési vágygal együtt „mindenütt jelen lévő”. A társadalmakat az erőszak kezelésének módja jellemzi, ami az intézmények, szervezetek és a hiedelmek segítségével valósul meg (uo. 2. o.).

A korábban – és sok helyütt még ma is – uralkodó társadalmi formákban az erőszakot a járadékszerzés gazdasági rendszerébe történő belépés korlátozásával érték/érik el („korlátozott hozzáférésű rendszerek”). Az utóbbi bő kétszáz évben viszont kialakultak a „nyílt hozzáférésű rendszerek”, körülbelül két tucat fejlett ország, amelyek megteremtették a bőség világát, és hatékonyan kezelik az erőszakot.

Mint látni fogjuk, ez az elhatárolás bizonyos értelemben közel áll mondanivalónkhoz, bár az elemzés alapja jelentősen eltérő. Ugyanis North és szerzőtársai hangsúlyozottan eltekintenek a vadászó-gyűjtőgető primitív társadalmak vizsgálatától – amelyekről megállapítják, hogy „agresszívan egalitárius” volt, és az erőszak nem egyéni, hanem társadalmi funkciót töltött be: a verseny elnyomására irányult a kooperáció érdekében, beleértve az elbizakodott (társadalmi funkcióként más és más) vezetők megfegyelmezését (uo. 15. o.). Tehát a tulajdonon alapuló hatalmat történelmileg adottnak veszik, a *tulajdon intézményének* keletkezését, formaváltásait, a különböző formák belső mozgástörvényeit, a tulajdon gyarapodásának módját (a járadék fajtáit) nem elemzik. A szerzők szerint a nyílt hozzáférésű társadalmak hatékonyan tudják kezelni a „mindenütt jelen lévő járadékszerzési törekvéseket”, és így ott a gazdasági és politikai járadékszerzéssel motivált egyének szabad versengésben követhetik saját érdekeiket (uo. 253–255. o.).

A zárt és nyílt hozzáférésű rendszerek közötti átmenet az elit(ek) döntése. A zárt hozzáférésű rendszerben a domináns uralkodó koalíción belül az elit(ek) (individuumok egy csoportja) a koalíción belüli viták könnyebb rendezésére megteremti a privilégiumait biztosító jogokat (joguralom – mindenekelőtt a tulajdonjogokat illetően), majd az ezt szolgáló személytelen hatalmat (bíróság, bürokrácia), az örök életű, személytelen intézményeket a politikában és a gazdaságban (állam és részvénytársaság), és a hadseregnek a politika alá rendelésével monopóliumot szerez az erőszak felett. Ezek a „küszöbfeltételek”. Amikor érdekei úgy kívánják, az elit intézményi változtatásokkal kiterjeszti a jog hatályát a domináns koalíción belüli más elitekre s végül a társadalom alsóbb rétegeire is. Vagyis az elitek személyes privilégiumaikat személytelen jogokká transzformálják, mert ezzel látják biztosítva azokat az elitek közötti járadékvadászati versenyből következő veszélyektől. Ezzel indulhat meg a „valódi átmenet” a nyílt hozzáférésű rendszer felé (uo. 26–27., 151–154. o. és 190–191. o.).

A közösségi döntések iskolájához is sorolható *Acemoglu–Robinson* [2013] érinti ugyan a szűkösséget, de csak azért, hogy rögtön elrugaszkodjon a gazdasági alaptól, és a politika szférájába utalja a problémát. *Robbins* [1945/1932] meghatározását úgy módosítja a szerzőpáros, hogy a szűkös erőforrásokat a társadalmi célok érdekében kell jól felhasználni, és arra keresik a választ, mi ennek a feltétele. Elvetik a „tudatlanság hipotézisét” (*Acemoglu–Robinson* [2013] 68–73. o.), amely a szegény ország szegénységét a piac nem megfelelő működtetéséből – a vezetők tudatlanságából – következő piaci kudarcoknak tudja be. A szerzők azt állítják,

hogy a vezetők nem tudatlanok, hanem csak a politikai és gazdasági intézmények ösztönzői és kényszerei alapján cselekszenek – vagyis hasonlóan ahhoz, amit *North és szerzőtársai* [2009] ír. Az intézményeket politikai forradalom képes megváltoztatni: kizsákmányoló típusból (*extracting institutions*) befogadó típusúvá (*inclusive institutions*). Az utóbbi szolgálja a haladást, a szegénység enyhítését. De a visszaút is nyitott: a befogadó intézményeket is felválthatják kizsákmányolók, ha úgy fordul a politika. „A szegény országok azért szegények, mert a hatalmon lévők döntései szegénységet teremtenek.” (*Acemoglu–Robinson* [2013] 73. o.) Ezért azt kell vizsgálni, miért választanak így a hatalommal rendelkezők. Ez a politika tanulmányozását jelenti. Például a „négyek bandájának” bukása Kínában egyáltalán nem volt elkerülhetetlen, és ha nem buknak el, Kína nem produkálta volna azt a fejlődést, amelyet az elmúlt 30 évben elért. A fordulat azért következett be, mert a hatalmi vákuumban Teng Hsziao-pingnek és szövetségeseinek más érdekei és politikai céljai voltak, mint riváisaiknak, amellet, hogy nem kevésbé követték önértéküket, mint az utóbbiak.

North és szerzőtársai [2009] és *Acemoglu–Robinson* [2013] – hasonlóan a Walras-kortárs Dühringhez – egyaránt a politikát teszik meg a történelem irányítójának.⁸ A történelmet az intézményi változások adják, az intézményi változásokat a politika, azt pedig az egyéni érdekek és elképzelések (a járadékért folyó harc) diktálják. Az idézett szerzők tehát a neoklasszikus közgazdászokhoz hasonlóan a módszertani individualizmussal dolgoznak.⁹ Mindegyik iskola pusztán egyének (vagy az egyéni érdekek kompromisszumából születő csoportok) döntési problémájaként fogja fel a társadalmat: az egyik gazdasági, a másik politikai döntések kérdéseként. Egyaránt elmulasztják a gazdaság és a politika (vagy tágabban az intézmények) dialektikus, a különböző gazdálkodási formák által meghatározott viszonyának bemutatását, és egyaránt a jelen versenytársadalmát vetítik ki az emberi társadalomra általában, a termelés és az ember általános és örök, „természeti” tulajdonságának tüntetve fel a járadékvadászatot.

Mint látható, a főáramú közgazdaságtan főáramú kritikái sem foglalkoznak a szűkösségnek – mint a gazdálkodás kiindulópontjának – a kritikájával, a szűkösség és a többlet egymással összefüggő kialakulásának kérdésével. Ezzel – továbbá mivel

⁸ „Az az elképzelés, mintha a nagy politikai színjátékok volnának a döntők a történelemben, olyan régi, mint maga a történetírás, és ez a fő oka annak, hogy a népeknek e zajos föllépések háttérben csendben lefolyó és valóban előrehaladó fejlődéséről oly kevés őrződött meg számunkra.” (*Engels* [1974/1876–1878] 157. o.)

⁹ Igaz ez például a főáramú közgazdaságtant a marxi kérdésfeltevések beemelésével bővíteni szándékozó „analitikus marxizmusra” is, amely egyszersmind ígéretesen kívánta továbbfejleszteni és a megváltozott körülményekhez igazítani a marxi gondolatokat a neoklasszikus közgazdaságtan, a racionális választások elmélete és a játékelmélet eszközeinek segítségével. Mivel azonban a kiindulópontnak választott módszertani individualizmus szöges ellentéte a modernizálni kívánt elmélet módszerének, a kísérlet eredménye a leglényegesebb marxi tételek elutasítása lett („az operáció sikerült, a beteg meghalt”). Az analitikus marxizmus követői mára jobbra fel is hagytak törekvésükkel, s így az irányzat, mint *elméleti* próbálkozás, a társadalomtudományok sülyesztőjébe került (lásd bővebben *Lebowitz* [1988], *Bensaïd* [2002] és *Sayers* [2000]). Egykori képviselők közül például Erik Olin Wright ma olyan gyakorlati kérdésekkel (az ő szavaival „reális utópiákkal”) foglalkozik, mint például a feltétel nélküli alapjövedelem és a piaci szocializmus (*Duvoux* [2012]).

gazdaságon kívüli okokkal (intézményekkel, politikával) magyarázzák a szűkösség és felesleg (szűkösség és bőség, szegénység és gazdagság, hiány és többlet) kiáltó ellentétét, és egyáltalában a történelmet – a módszertani individualizmust alkalmazva elismerik a neoklasszikus kiindulópontot.

Az újragondolás jelentősége

A 2008. évi válság a neoliberális gazdaságpolitika és az azt megalapozó neoklasszikus elmélet elégtelenségét is bizonyította.¹⁰ Indokolt tehát, hogy a gazdálkodás tudományát ismételten az alapoktól gondoljuk át.

Az emberi faj specifikuma, hogy életét a természettel való tudatos anyagcserével termeli újjá: gazdálkodik. Biológiai és társadalmi fejlődése is a gazdálkodás fejlődésének és tudatosságának mértékében haladt előre. Ezért a gazdálkodás tudományának, e tudomány megállapításainak kiemelkedő jelentősége van az emberi társadalom, az emberi viselkedés megértése, valamint az emberiség életkörülményeinek javítása szempontjából. Nem mindegy tehát, hogyan fogjuk fel a gazdálkodás, benne a kisajátítás történelmi formaváltásait.

Míg az állatok és a növények alkalmazkodnak a természethez, addig az ember átalakítja azt, s ezzel önmagát. „Az ember az egyetlen élőlény, amely önmagát idomítja.” (Bernal [1963] 43. o.) Az ember a természettel való kölcsönhatásában „nemcsak természeti környezetét alakítja át, hanem *önmagát* is: új munkaeszközöket talál fel, új gyakorlati és tudati képességekre tesz szert” (Rozsnyai [2005] 171. o.). Az ember kialakulásakor a kedvezőtlen feltételek leküzdésének szükséglete a társadalmi-termelési tényezőt tolta előtérbe, ami a fajfejlődésben átvette a vezető szerepet a természetes kiválogatódástól. A szelekció új formáját G. A. Smidt „*munka és társadalom általi*” kiválogatódásnak nevezi (idézi Szemjonov [1973] 64. o.). „Az ember fizikai típusának kialakulási folyamata és a kőipar fejlődési folyamata az emberi társadalom kialakulásának korszakában ... egy egységes folyamatnak, az emberi társadalom termelőerői kialakulásának két egymással elválaszthatatlanul összefüggő oldala” – írja Szemjonov az emberiség keletkezéstörténetét a régészet, az embertan, a néprajz eredményei alapján feltáró munkájában (uo. 205. o.).

A továbbiakban két, a társadalomtudományok számára kulcsfontosságú fogalom, a *szűkösség* (és a vele járó szűkösség, hiány, szegénység) és a *felesleg* (és a vele járó bőség, többlet, gazdagság) mibenlétéről, kapcsolatáról és a társadalom fejlődésében játszott szerepéről lesz szó – azért, mert az uralkodó közgazdasági szemlélet úgy definiálja magát, mint a szűkösséggel való bajmóldás tudománya. Ám, ahogy láttuk, itt nem egyszerűen a szűkösség mint döntési kérdés analitikus–proceduális kettségével, hanem a szűkösség kitüntetett, az egész elméletet megalapozó szerepével van dolgunk. Ez abból is kitűnik, hogy a szűkösség ma is a legkülönfélébb társadalmi

¹⁰ „A neoliberális közgazdasági irányzatok, elemzési technikák csődöt mondtak mind a válság *jelzésében*, mind annak *elhárításában*, mind pedig a megfelelő magyarázatok megtalálásában, a recesszió *okainak* interpretálásában.” (Gál–Moldicz–Novák [2009] 20. o., kiemelés tőlem – A. A.)

bajok megokolására szolgál,¹¹ a feleslegről, különösen annak geneziséről viszont már jóval kevesebbet hallani.

A következők azt kívánják bizonyítani, hogy ez a szemléleti kiindulópont korlátolt, így téves, ezért alkalmatlan a gazdálkodás törvényszerűségeinek leírására, még kevésbé a legfőbb társadalmi gondok megoldására. Egyfelől azért, mert már magát a szűkösség fogalmát is a korlátlan fogyasztási vágyhoz való viszonyban határozza meg. Nemcsak az ősközösségi múlt, de a ma velünk élő, a történelmi fejlődés „rendes” vonalán kívül maradó vadászó-gyűjtögető népek gyakorlata is azt bizonyítja, hogy az ember anyagi szükségletei messze alatta maradnak a fogyasztói társadalom által képzelte és képzett szükségleteknek, a szabadidő iránti szükséglete viszont felülmúlja a képzelte és képzett szükségletek kielégítéséért vívott harc után a fogyasztói társadalmakban rá jutó részt.

„... a majdnem teljesen anyagi javak nélkül élő vadászó-gyűjtögető népeknek sok szempontból ugyanolyan kielégítő és élvezetes volt az életük, mint az iparosodott északon élőknek. Számos vadászó-gyűjtögető társadalom bőségben élt abban az értelemben, hogy megvolt mindenük, amire szükségük volt. Így például néprajzi beszámolók az Afrika déli részén élő ju’hoansi népről kimutatják, hogy társadalmuk tagjainak megfelelő volt az étkezése, elérhetőek voltak azok az eszközök, amelyek biztosították számukra a megélhetést, és bőséges szabadidejük volt. ... Szabadidejüket evéssel, ivással, játékkal – együtt töltötték. Röviden tehát éppen azzal foglalkoztak, amiről a jólét jut eszünkbe.” (Gowdy [2011].) Ugyanezt írja le Gowdy egy másik törzsről (!Kung), ahol az ifjaknak 20 éves korukig, a felnőtteknek 40 koruk felett nem kellett dolgozni (Gowdy [1998] xv. o.).

Másfelől – és e tanulmánynak ez a fő tárgya – a gazdálkodás tudományát a szűkösség látszólag „objektív” kényszerére alapozó nézet azért téves, mert a gazdálkodás az ősközösségi forma felbomlása óta, de kiváltképpen a kapitalizmusban – amelyben a szűkösséggel operáló neoklasszikus elmélet megszületett – a *feleslegre* irányul. Felesleg és szűkösség az osztálytársadalmakban egyazon dolog két oldala. Ami a társadalom egyik oldalán felesleg, vagyis bőség, többlet, az a másik oldalon szűkösség, hiány.

A felesleg termelésének, a vele való rendelkezésnek a módját a termelőerők fejlettsége határozza meg, de az előbbi vissza is hat rá. E dialektikus kettős határozza meg a társadalom szociális viszonyait, a szűkösség keletkezését, kiterjedtségét, eloszlását. A kapitalizmus kitüntetett szerepet játszik a feleslegtermelés formaváltásainak történelmi folyamatában. Míg a korábbi időszakok feleslegtermelése a termelőerők fejletlensége és fejlődésüknek a feleslegtermelés (*North és szerzőtársai* [2009] szóhasználatában „zárt hozzáférésű”) formájából következő korlátozottsága miatt összességében (átlagosan) szűkösséget okozott, addig éppen a szabad piaccal (a *North és szerzőtársai* [2009]

¹¹ Például: munkahelyszűke, azaz a technikai fejlődés miatt mind kevesebb foglalkoztatottra van szükség (holott a műszaki fejlődés csak a munkaóraigényt csökkenti, és semmit sem mond arról, hogy a munkaórákat hogyan kell elosztani a társadalom tagjai között). Vagy: pénzsűke, azaz nincs pénz arra, hogy bővítsük a szociális ellátórendszert (holott az egy főre jutó GDP egyre csak nő). Vagy a kettős folyamánya: a költségvetés túl szűk, hogy elertassa a növekvő számú nyugdíjast (miközben a profitot és a leggazdagabbakat terhelő adók az elmúlt évtizedekben csökkenő trendet mutattak), és így tovább.

által „szabad hozzáférésűnek” nevezett rendszerrel) vált lehetővé a termelőerők olyan kifejlesztése, amely képes megszüntetni a szűkösséget általában. Tehát éppen a kapitalizmus számolta fel az *abszolút* (átlagos) szűkösséget, hiszen fejlett termelőerői jóvoltából a Föld minden lakosa számára képes (lenne) biztosítani a nélkülözésmentes létet. Működésének hajtóereje és fennmaradásának feltétele mégis a *relatív* (vagyis a társadalom más-más részeire korlátozódó) többlet és szűkösség folyamatos felduzzasztása.

Kezdeti előny és kumulatív előnyszerzés

A kapitalizmusban a verseny eredménye legitimálja a társadalmi hierarchiát. A versenyképesség lényege a másokkal szembeni *előny*. Végső soron ez az előny osztja ki a társadalmi pozíciókat. De vajon mindenféle előny képes erre? Hiszen milyen előnyöm származhat nekem abból, ha nyerek a pajtásaimmal rendezett futóversenyen? Némi elismerésen és a belőle fakadó jó érzésen kívül nyilván semmi. A társadalmi hierarchiát alkotni képes előny valami más. A szűkösség és felesleg kérdésért a társadalmat rendező és korunk versenygazdaságában általánosan elfogadott, tisztelt és vágyott előny mibenlétének, keletkezésének és történelmi fejlődésének bázisán járjuk körül.

Az előny fogalma szorosan kapcsolódik a javak elosztásához. Az előny a másokkal szemben magasabb jóléti (anyagi/szellemi fogyasztási) szintet biztosító valamely eszköz, tulajdonság: elsőbbség, fölény, privilégium. Csak *a szükségletkielégítés foka tekintetében hierarchikus* rendszerben értelmezhető,¹² amely hierarchia az előny talaján újratermelődik, sőt megerősödik. (Emberi szükségleten egyfelől az egészséges élethez szükséges létfenntartási eszközöket – étel, ruha, lakhely, gyógyszer stb. –, másfelől az adott társadalomra jellemző szellemi-kulturális javakat értjük. Ez a szükséglet társadalmilag meghatározott, időben és térben változik, a termelőerők fejlődésével együtt tágul, és minőségileg fejlődik.)

„A létfenntartási eszközök összegének tehát elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a dolgozó egyént mint dolgozó egyént életének normális állapotában megtartsa. Maguk a természetes szükségletek, például a táplálkozás, a ruházkodás, a fűtés, a lakás stb., az egyes országok éghajlatai és egyéb természeti sajátosságai szerint különbözők. Másrészt az úgynevezett elengedhetetlen szükségletek terjedelme, valamint kielégítésük módja maga is történelmi termék, s ezért nagy részben függ az ország kultúrfokától, többek között lényegesen attól is, hogy milyen feltételek között s ezért milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya. Ellentétben tehát a többi áruval, a munkaerő érték meghatározása egy történelmi és erkölcsi elemet is tartalmaz. De egy meghatározott országban, egy meghatározott időszakban a szükséges létfenntartási eszközök átlagos köre adott.” (Marx [1978] 164. o.)

¹² „A termelés, amilyen a többletermék megjelenéséig volt, olyan egyesülést kívánt meg ..., amelyben minden egyes tag viselkedését ... a termelés szükségleteit és ezzel egyetemben a termelőegyesülés szükségleteit kifejező ... normák és szabályok határozták meg. Olyan egyesülést kívánt meg, amelyben kivétel nélkül mindenkinek azonosak voltak a jogai és kötelezettségei, tekintet nélkül testi erejére és egyéb egyéni tulajdonságaira.” (Szemjonov [1973] 207. o.)

A *formailag* mindenki számára szabad piaci versenyben elvileg bárki szert tehet előnyre. Ám mindenki tudja, hogy a piaci verseny valójában már az (elméleti) induló pontnál sem biztosít egyenlő esélyeket. A társadalom szereplői között az előny valamilyen rend szerint előre ki van osztva. Az „előny” nem mai társadalmunkban keletkezett: történelmi termék.

Az ősközösség (a nemzetségi kommuna) felbomlása óta a társadalom egyik csoportja által szerzett *kezdeti* előnyökre épülő *kumulatív előnyszerzés* zajlik. (Kiinduló példánknál maradvá: a kezdeti előny olyan, mintha valaki a futóversenyben jóval a rajtvonal elől indulhatna. A kumulatív előny pedig olyan, mintha a futóversenyben győztes jutalma meghatározott távolság lenne, amellyel a következő versenyben még előbből indulhatna, mint korábban.)

Kumulatív előnyszerzés olyan kezdeti előny birtokában lehetséges, amely a saját munka eredményénél több jószág kisajátítását és felhalmozását teszi lehetővé. Ám mivel ezt a több jószágot is valaki megtermelte, e kisajátítás mások munkájának (e munka eredményének) kisajátítását jelenti – történelmileg különböző formákban. Amíg ez az „előnyszerzés” csak a fogyasztási cikkekre terjed ki – alapuljon bár nyers erőfölényen, mint a rablás, vagy szokásjogon, mint a sámánnak adott ajándék –, addig ingatag, és nem halmozható fel. A társadalmi hierarchiát bebetonozó előny csak olyan javak birtoklásával biztosítható, amelyek lehetővé teszik az előny *automatikus* felhalmozását, a szoros értelemben vett erőszak alkalmazása nélkül. Ezzel a tulajdonsággal csakis a termelőeszközök rendelkeznek – legyenek azok a természetben készen találtak, vagy már maguk is munka termékei. A termelőeszközök tulajdonosát illeti meg a termelőeszközökkel végzett munka eredménye, amiből valamennyit visszaad a munkát elvégzőnek. Ez az eljárás ismételtető. Megfelelő mennyiségű és minőségű kezdeti előny esetén az ilyen „győzelem” lehetővé teszi az előny gyarapítását, például újabb földterület, igásállat, gép stb. beszerzését és újabb munkaerő alkalmazását.

A kumulatív előnyszerzésre alkalmas „kezdeti előny” tehát szükségképpen *termelőeszköz birtoklása*. Annyi vagy olyan termelőeszközé, amennyit vagy amelyet birtokosa már nem tud maga működtetni, ahhoz mások munkáját kell kölcsönvennie. Sajátos formája a termelőeszköznek a termelőeszközként funkcionáló ember, a rabszolga, aki egyszerre kisajátított termelőeszköz és kisajátított munka, miközben csak akkor képes funkcionálni, ha tulajdonosának van olyan kisajátított termelőeszköze, amivel a rabszolga munkát tud végezni. Sőt már a rabszolga „megszerzéséhez” (elrablásához) is termelőeszközökre van szükség (például fegyverre, amit megtermelnek).

„... Az embernek rabszolgamunkára leigázása, minden formájában, előfeltételezi a leigázónak a munkaeszközök feletti rendelkezését.” (Engels [1974/1876–1878] 159. o.) Továbbá, és általában „az erőszak nem pusztán akarati aktus, hanem működtetéséhez nagyon reális előfeltételeket követel meg, nevezetesen *szerszámokat* [fegyvereket] ... továbbá ezeket a szerszámokat meg kellett, hogy termeljék ... *egy szóval* az erőszak győzelme fegyverek termelésén, ez pedig megint egyáltalában a termelésen, tehát – a »gazdasági hatalmon«, a »gazdasági helyzeten«, az erőszaknak rendelkezésére álló *anyagi eszközökön* nyugszik” (uo. 163. o.).

A gazdagság felhalmozásának forrása a készen talált (természeti és a kezdetekben tipikusan bőségben rendelkezésre álló) termelőeszközök kisajátítása után a termelés, egészen pontosan a *mások* általi termelés. A termelőeszközök (a kezdeti előny) kisajátítása az azokon végzett munka eredményének kisajátítását hozza magával. Ez a kumulatív előnyszerzés forrása.

Így a kezdeti előny a birtokosa számára meggazdagodást hoz, az előnyszerzésre alkalmas eszközökkel nem rendelkezők számára abszolút és/vagy relatív elszegényedést.¹³ Amilyen mértékben nő a felesleg az egyik, olyan mértékben nő a szűkösség a másik oldalon. Az ebből fakadó szegénység különösen a fejletlen termelőerőkkel rendelkező prekapitalista termelési formákban volt kiterjedt, ahol a termelés egy főre vetítve többnyire – bár nem mindenütt – általában is kevés volt. Ezen a helyzeten éppen a kapitalizmus változtatott, amelynek uralkodó közgazdasági elmélete mégis a szűkösségre épül. E változásról, valamint a gyakorlat és elmélet közötti ellentmondásról a későbbiekben még szó lesz.

A kezdeti előny *formája* minden társadalomban más és más ugyan, de egyben minden társadalomban a termelőeszközök *magántulajdonaként* örökségként jelentkezik a megelőző korokból. De mi a kezdeti előny abszolút genezise?

Munkamegosztás és előnyszerzés

Történelmileg az első kumulatív előnyszerzésre alkalmas kezdeti előny a – *bőségben* rendelkezésre álló szabad – földterület volt.¹⁴ Az egyéb munkaeszközök ezt megelőzően és ez után is jó ideig olyan kezdetlegések voltak, hogy birtokosaik számára legfeljebb a létfenntartási eszközökben való gazdagodást tettek lehetővé, idegen munka alkalmazását nem. A földet elsőként törzsek, nemzetségek sajátították ki (vagyis a föld nem magán-, hanem közösségi tulajdon volt). Ezzel együtt a földközösség még mindenki számára biztosította a megélhetést.

A számos független törzs egyesítése és termelésének összeszervezése (például csatornázással) révén létrejött inka birodalom évszázados fennállása alatt Peruban senkinek sem kellett éheznie (Bernal [1963] 63. o.). A szegény parasztok Európában is sokáig ragaszkodtak a faluközösséghez (a közös földhasználathoz), mert ennek köszönhették létüket. A gazdag parasztok ellenben rossz szemmel nézték a kollektív (kaszálási, legeltetési, tallózási stb.) jogokat. Franciaországban „a paraszti földhasználat a 18. században egészében véve prekapitalista jellegű volt. A kisparasztoknak ... a kollektív tulajdonra vonatkozó felfogása jó ideig – még a 19. században is – szembeszegült azzal a burzsoá felfogással, amely szerint a tulajdonos feltétlenül és korlátozás nélkül rendelkezik a maga javaival.” (Soboul [1989] 43–44. o.)

¹³ „A piaci kereskedelem neoklasszikus közgazdasági elmélete nem veszi figyelembe a történelmi és a társadalmi körülményeket, amelyek lehetővé teszik azt, hogy egyesek többet termeljenek, mint mások. Az öröklött vagyonnal például az egyén több tőkéhez juthat, és így marginális termelékenysége általában nagyobb lesz, mint annak, aki nem született ilyen előnyös helyzetbe.” (Gowdy [1998] xvii. o.)

¹⁴ A magyar „ország” (a Halotti beszédben „uruszág”) szó az „úr” szóból ered, ami eredetileg törzsi földterületet jelentett. Az angol „country” szó is a földdel kapcsolatos (a földhöz való jogra utaló) fogalomból származik.

Általában véve a differenciálódás a termelőeszközök kisajátításából ered, a termelőeszközök kisajátítása pedig a termelőerők fejlődésével járó *munkamegosztás* fejlődésének terméke. A munkamegosztás (amelynek első jelentős szakasza az állattenyésztés és a földművelés, második szakasza a földművelés és kézművesség szétválása volt)¹⁵ először a törzsek közötti, majd a törzseken belüli egyenlőtlenségek kialakulásához vezetett. Ez még nem jelentett osztálytagozódást, csak a fogyasztásban megmutatkozó különbségeket. Ennek első formája – ami a törzsi munkamegosztásból, vagyis az irányító funkcióknak a közvetlen termelésről való leválásából következett – a törzsi varázslóknak (sámánoknak) juttatott többletermék. Ezt a termékelosztást végző faluközösségi papok tevékenységének fokozatos módosulása követte, „amennyiben a papoknak sikerült a termékek egyre nagyobb részét visszartartaniuk isten számára” (Bernal [1963] 66–67. o.).

A termelőeszközök (elsőként tehát a föld) a társadalom egy részének (elsőként a sámánok, majd a papok) irányítása alá, később a tulajdonába kerültek, miközben a termelőeszközök működtetése azok közreműködését is igényelte, akik nem rendelkeztek felette.

A földet követően az igavonó állatok, legvégül a kéziszerszámokat felváltó gépek. A kéziszerszámokkal – egészen a manufaktúrákig – a közvetlen termelők még megőrizték önállóságuk egy részét (céhek). Alávetettségük – mint a kézműipar kialakulása óta mindig – elsősorban a kereskedőtökének való alávetettségként nyilvánult meg. A manufaktúra és különösen az ipari forradalomban létrejött nagyipar a termelőeszközöknek a közvetlen termelő egyedüli fennhatósága alól kinövő gépeivel vízvázalstó a társadalmi formációváltás tekintetében is. Ekkortól válik általánossá a „tisza” bérmunkásviszony a társadalomban. A földtulajdon azonban a mai napig kulcsszerepet tölt be a „felhalmozható előnyök” sorában. Ezért a politikai gazdaságtan 19. századi neves művelője, az amerikai Henry George nyomán egy egész közgazdasági irányzat épült ki, amely a földet (és általában a természet kincseit) közös jószágként fogja fel, és ezért a földértékadó bevezetése mellett érvel (lásd például Giacalone–Cobb [2001] és Pullen [2013]). A georgizmus követői azonban eltekintenek a kumulatív előnytől, tehát attól, hogy a földtulajdon birtokában az egyéb termelőeszközök is felhalmozódtak magánkézben, és ezt a halmozódást mások munkájának a földtulajdon „kezdeti előnyén” alapuló kisajátítása tette lehetővé. Erre – azaz, hogy George nem érti a többletérték fogalmát – már Marx is felhívta a figyelmet 1881-ben Sorgéhez írott levelében, emlékeztetve arra, hogy Amerikában, ahol a szabad föld nagy mennyiségben állt rendelkezésre, a kapitalizmus és vele a munkásosztály elnyomorodása gyorsabban bontakozott ki, mint bárhol másutt (Marx [1976/1881]).

A városiasodás és a birtokviszonyok miatt a szaporodó népesség egy részének fel kellett hagynia a földműveléssel. Ők szűzföldeket törtek fel, beálltak rabolni (a hadseregbe vagy keresztes lovagnak),¹⁶ vagy a városban próbáltak szerencsét. Jól megfigyelhető itt is a felesleg és a szűkösség szimbiózisa: az egyesek kezében felhalmozódó termelőeszközök „feleslegesek” számukra abban az értelemben, hogy a velük előállítható

¹⁵ A munkamegosztás nagy szakaszairól lásd Wille [1988].

¹⁶ A városiasodás és osztálytagozódás folyamatáról lásd Bernal [1963]. A keresztes hadjáratok fölös népességet lecsapoló szerepéről lásd Rozsnyai [2005].

javak mennyisége bőven meghaladja közvetlen létszükségleteiket, és abban az értelemben is, hogy pusztán e tulajdonosok már nem képesek működtetésükre. Miközben a termelőeszközök fölös bőségben állnak rendelkezésükre, mások a termelőeszközökben hiányt szenvednek.¹⁷ Az utóbbiak rákényszerülnek, hogy mások termelőeszközeit használják, és cserébe – mivel egyebük nincs – saját munkájukat adják. Ezért a premodern társadalmakban (például a római és a bizánci birodalomban) előfordult, hogy a szegények a termelőeszközök birtokosainak lényegében önkéntes rabszolgáivá váltak (*Jakab* [2013]) – annak jeléül, hogy a rabszolga viszonylagos létbiztonságot élvezett a szabadon szerződő bérmunkással szemben.

Fontos itt leszögezni, hogy a termelőeszközök kisajátításának történelmi folyamata magának a termelésnek a *belső logikájából* következik. A termelőeszközök fejlődése és a munkamegosztás egymásra ható fejlődéséből a termelőeszközök egyes társadalmi csoportok kezében történő koncentrációja következett, ami e koncentráció mértékében adott lehetőséget a tudomány és a technika további fejlődésére. Ezzel kéz a kézben haladt a tudás és a tudomány kisajátítása,¹⁸ a „kezdeti előnyöknek” egy másik, bár a termelőeszközök birtoklásától elválaszthatatlan formája.¹⁹ A folyamat ezen előnyök birtokosainak egyéni gazdagodását, fényűzését és a termelőeszközökkel kevésbé, vagy sehogy sem ellátott tömegek elszegényedését eredményezte.

„A városokban felhalmozott vagy felélt gazdagság a városi irányítás alatt álló mezőgazdaság terméktöbbletéből származott. Mivel pedig ez a többlet aránylag csekély volt, viszonylag kevés embert lehetett belőle eltartani, s haszonélvezői mindinkább zárt osztályt alkottak. A földművelési technikák tökéletesítésén fáradozó egykori szervezők utódai mindinkább eltávolodtak a termelési folyamattól. Nem érdekelte őket más, csak az, hogy a termelt javakból minél többet biztosítsanak maguknak. Már nem járultak hozzá saját képességeikkel a gazdagság létrehozásához, hanem egyszerűen kizsákmányolókká váltak. Mind többet követeltek egyéni élvezeteik számára s egyre fényűzőbb templomaik és sírboltjaik felépítésére, illetve kiszolgáltatására. Ez viszont a parasztok és a városi mesteremberek elszegényedésére, sőt valóságos szolgásgorba jutására vezetett...” (*Bernal* [1963] 84. o.). E körülmények társadalmi forradalmakat is előidéztek, mint például i. e. 2400 körül Lagas sumér városban (uo. 85. o.).

A reális vagyoni viszonyokra épült fel a jog: a kumulatív előnyszerzésre alkalmas eszközök (a kezdeti előny) megszerzését *követően* tulajdonosukat „jogosan” illeti meg ezeknek az eszközöknek a működtetése és az ebből szerezhető további előny (a gazdagság, a felesleg) is.

A kumulatív előnyszerzésre alkalmas kezdeti előny és ezzel az előny felhalmozásának konkrét módja a termelőerők fejlődésével maga is formát váltott, s ezáltal más-más társadalmi csoportok kezébe került. Az erőszak szerepe abban áll, hogy a

¹⁷ „Az első teljes munkamegosztásra akkor került sor, amikor ... a mesteremberek végleg hozzákapcsolódtak szociális feladataikhoz [a templomi tevékenységhez – A. A.], és ezzel elváltak a földtől. ... A legtöbb mesterember valójában jobbágyként élt, papi vagy nemesi gazdáitól kapta nyersanyagait és élelmét, viszont nekik adta készáruit.” (*Bernal* [1963] 66–67. o.)

¹⁸ Ennek jele, hogy a hieroglifa szó jelentése: papi írás.

¹⁹ „... akik több oktatásban részesültek családi háttérükből kifolyólag..., több lesz a jövedelmük a kevésbé tanultakéhoz képest” (*Gowdy* [1998] xvii. o.).

korábbi kezdeti előnybirtokosok megőrizték, illetve hogy az újak megszerezzék a hozzájuk tartozó kumulatív előnyszerzési mód uralmát (a politikai-jogi hatalmat) az egész társadalom felett. Egyéni szinten a mindenkori kezdeti előnyhöz való hozzájutás formája változatos. Gyakran játszott közre az erőszak is, amely azonban már feltételezte valamiféle kezdeti előny birtoklását vagy „megcsapolását”.

A német Thurn und Taxis család ősei a középkorban levélhordók, postamesterek voltak. A család vagyona attól fogva kezdett látványosan gyarapodni, hogy „elkezdtek a rájuk bízott leveleket titokban felnyitni, és a belőlük nyert információk felhasználásával részben saját üzleti vállalkozásba fogtak, részben magas rangú egyházi és világi urak számára tették hasznossá magukat” (Engelmann–Wallraff [1977] 44. o.). A Waldburg-Zeil ház vagyona, amely mára 10 ezer hektár és számos vállalkozás (Langer–Keun [2004]), a 12–13. században gyökereszik, és az 1522–1526-os paraszt- és munkásfelkelés leverésének köszönhetően szaporodott meg, amikor a Fuggerek pénzelte (!) zsoldoshadsereg fejeként Georg von Waldburg (akinek nevét a mai családfe is viseli) olyan példásan végezte dolgát (lefejezések, szemkiszúrások stb.), hogy hálából a császár megtette bárónak, miközben ő maga foglyaitól szorgalmasan szedte a váltságdíjakat is (Engelmann–Wallraff [1977] 118–119. o.). A kelet-európai rendszerváltás idején „Az anyagi sikernek persze – a valódi érdemek mellett – más forrásai is voltak. Voltak olyanok, akik rendkívül ügyesek voltak a privatizáció során, és nagyon olcsón vagy ingyen szerezték meg a korábban állami tulajdonban lévő eszközöket, gyakran nem járva túl messze a lopástól. Voltak olyanok, akik sikeresen használták fel a korábban – akár országon belül, akár más szocialista országokban – kiépített kapcsolataikat. Mások nem riadtak vissza a bürokraták vagy a politikusok megvesztegetésétől sem.” (Kornai [2010b].)

Ugyanakkor a kezdeti előny gyakran családon belül öröklődött, átmentve a családokat a letűnő uralkodó osztályból a felemelkedőbe, ahol az előnyfelhalmozás új módszere szerint használták az öröklött kezdeti előnyt (például a földet), vagy másokra cserélték azt (például a föld értékesítéséből szerzett pénzen indítottak vállalkozást). Az előnyfelhalmozás módjának társadalmi szintű megváltozása azonban feltételezi az új típusú előnyfelhalmozás olyan mértékű fejlettségét (az általa felhalmozott előny olyan mértékét), amely meghaladja a régi módszer előnyfelhalmozási hatékonyságát. Vagyis a *politikai viszonyok megváltoztatása (akár erőszakkal, akár a nélkül) gazdasági erőfölényt feltételez.*

Az uralkodó osztályoknak ez a váltakozása azonban nem érintette a társadalom felosztását e két alapvető csoportra (a kumulatív előnyszerzésre alkalmas eszközökkel rendelkezők és nem rendelkezők csoportjára).

A felesleg és szűkösség szimbiózisa

Az ősközösség felbomlását követő történelem tehát – ellentétben a főáramú közgazdaságtan által hangoztatott szűkösség uralmával – éppen a *feleslegre* irányuló gazdálkodással indult. (Az árucseré is a közvetlen szükségletre termelő munkából eredő *felesleg* piacra viteléből sarjadt.) A felesleg feletti rendelkezés szabadította ki birtokosait az öskommunista, az individuummal együtt az egyéniséget is elfojtó állapotból, és adott kezükbe egy viszonylagos, egyéni törekvéseiket magasabb fokú

szükségletkielégítéssel jutalmazó önállóságot, s tette lehetővé számukra a termelőerők (tudás és technika) fejlesztését, míg a társadalom másik fele a neki megmaradó szűkösség nyomása alatt az előbbi réteg (majd osztály) alárendeltjévé vált.

A felesleg feletti rendelkezés – a felesleg termelésének, elosztásának – módja jellemzi az osztálytársadalmakat, és határozza meg fejlődésüket, formaváltásaikat. A megtermelt javak mennyisége és minősége a termelőerők fejlődésének következtében növekedett, ami új szükségleteket szült a termelés és a fogyasztás oldalán egyaránt, ez pedig ösztönözte a termelőerők fejlődését. Ugyanakkor a megnövekedett termelés a kezdeti előnyt (a termelőeszközt és tudást) szerző társadalmi csoportokat hatványosan gyarapította. E folyamat során a népszaporulat gyorsabban nőtt, mint a termelés, de elsősorban a kezdeti előnyt nem szerző társadalmi csoportoknak jutó javak mennyiségénél növekedett gyorsabban. E jelenség megfigyeléséből alkotta meg Malthus a maga elnyomorodáselméletét – még a kapitalizmus korai szakaszában –, de mivel megfigyelése nem terjedt ki az egész újratermelési folyamatra, különösen nem a felesleg termelésének módjára és ennek következményeire, az elnyomorodás *természeti* szükségszerűségét hirdető álláspontra jutott.²⁰

„Különböző társadalmi termelési módokban a népesség és túlnépesség gyarapodásának különböző törvényei léteznek; a túlnépesség a pauperizmussal azonos. ... A történelem azt találja, hogy a népesedés igen különböző arányokban megy végbe, és hogy a túlnépesedés éppígy egy történelmileg meghatározott viszony.” (Marx [1972] 79., 81. o. A népesedési folyamatok, a szegénység és a gazdasági, tulajdoni, politikai viszonyok közötti összefüggést világ gazdasági szinten behatóan elemzi Van der Wee [1986] 85–105. o.).

A felesleg azonban csak birtokosai számára felesleg, miközben a szükséglet – a felesleg forrását – termeli a kumulatív előnyszerzés eszközeivel nem rendelkezők oldalán.²¹ Ha csak az utóbbi oldalra tekintünk, akkor valóban úgy tűnik, hogy a közgazdaságtan a szűkösség által meghatározott döntések tudománya. Csakhogy a gazdálkodás nem a társadalom többségét kitevő alávetett osztályok önálló tevékenysége: a gazdaságot az „előnybirtokosok” akarata és érdekei mozgatják. Ezek pedig az előny fenntartására, sőt növelésére irányulnak. Ha nem így lenne, a szűkösség már nem létezne, és a korábbi időkben sem lett volna olyan kiterjedt. A felesleg (a kezdeti előnyökkel rendelkezők számára „bőség”) kérdése és meghatározó volta mindjárt előtűnik, mihelyt az egész társadalmat s vele a szűkösség keletkezését vizsgáljuk. Ebből a perspektívából pedig kiviláglik, hogy a szűkösség látszólagos uralmát a felesleg („bőség”) termelése hozza létre.²²

²⁰ Malthus szerint a túlnépesedés (nyomor) oka, hogy a gabonatermelés számtani haladvány, a népszaporulat viszont mértani sorozat szerint növekszik.

²¹ Rousseau-val szólva: „... maga a gazdagok fölöslege az, ami arra kényszeríti őket, hogy a szegényt megfosszák a szükségéstől...” (Rousseau [1975] 268. o., idézi Rozsnyai [2009] 26. o.) „... ami veszteség felebarátainknak, az nekünk magunknak hasznot hajt, s ami az egyik embert tönkretesz, az a másikat csaknem mindig meggazdagítja” (Rousseau [1978/1755] 169. o.).

²² Szalai Erzsébet szemléletesen mutatja be a gerjesztett fogyasztás szerepét a kapitalista termelés (és hatalom) fenntartásában és termelési válságaiban. A kapitalizmusban „a fogyasztói vágyak folyamatos felkeltése elsősorban a munkára kényszerítés és a folyamatos keresletteremtés eszköze”, miközben a társadalom egy része olyan mértékben alulfogyaszt, hogy az elemi szükségleteit sem tudja kielégíteni (Szalai [2010] 154–155. o.).

A feleslegtermelés megváltozott módja a kapitalizmusban

Az osztálytársadalmakban a felesleg csak mint a felette rendelkezők feleslege jön számításba: „osztályfelesleg”. Korábban szó volt róla, hogy a történelmi évszázadok során az osztályfelesleg úgy szült szükségét a másik oldalon, hogy *átlagosan* a szűkösség jellemezte a társadalmat. Ez a helyzet azonban a kapitalizmus kibontakozásával megváltozott. Ennek oka, hogy a kapitalista társadalom, miközben maga is a felesleg termelésére irányul, és az osztályfelesleggel együtt az alsóbb osztályokban szükségét szül, mégis lényegesen különbözik az összes többi megelőzőtől, mégpedig a felesleg termelésének *módjában*.

A prekapitalista társadalmakban a kezdeti előny és gyarapításának lehetősége személyhez (családhoz, vérrokonsághoz) kötődött²³ – *North és szerzőtársai* [2009] szóhasználatával mondhatjuk: korlátozott hozzáférésű volt –, ugyanakkor túlnyúlt a tulajdon feletti rendelkezésen: jogokat biztosított más emberek tevékenysége felett is. A társadalmi hierarchiát, a feleslegnek az arra feljogosított osztály számára történő felhalmozását gazdaságon kívüli kényszerek (katonai erőfölény, rabszolgaság, robot, sorozás, *ius primae noctis* és egyéb születési előjogok stb.) biztosították. Mindez azzal járt, hogy a felesleg gyarapítása s ezzel a termelőerők fejlődése a felesleg felett rendelkező osztály tagjainak *egyéni* szándékaitól, szükségleteitől függött. Ez „szükségletfedező társadalmi rendszer” (*Bedarfsdeckung wirtschaften*) volt.²⁴ Ez a rendszer – még ha gyakran eszement nagyzólással és pazarlással járt is²⁵ – szükségképpen korlátozta az előny gyarapításának mértékét, és ezzel a termelőerők fejlődését. Nemcsak azért, mert az előny birtokosának egyéni szükségletei korlátozottak, hanem azért is, mert e szükségletek kielégítése viszonylag egyszerű volt az előnyökkel nem rendelkező társadalmi csoporttól való, kompenzáció nélküli (munka-, termék- és szolgáltatás-) elvonással.

Egy példa erre a 18. század végi franciaországi *ancien régime* haldoklása, amikor a rendszer általános válságára az arisztokrácia heves reakcióval válaszolt: nemcsak monopolizálni igyekezett az állam, az egyház és a hadsereg kulcspozícióit, de az elvonásnövelés érdekében a földesúri rendszer megerősítésére törekedett. „A földesurak a »triage-ra« (harmadolás) vonatkozó ediktum révén megszerezték a községek tulajdonában lévő javak egyharmadát. Urbéri kimutatásaik, a jogaikat felsoroló jegyzékek rendbe hozásával réges-rég feledésbe merült jogokat újítottak fel, és pontos betartásukat követelték. ... Az udvari és vidéki nemesség zöme ... csak kiváltságainak egyre nagyobb mérvű érvényesítésében látta a kiutat.” (*Soboul* [1989] 21. o.)

Ezzel szemben a kapitalizmusban az előny felhalmozódása megszabadult minden szubjektív akadálytól: a feleslegtermelés a tőke formájában *önmozgóvá* vált,

²³ Ennek nyomait őrizték például a japán *zaibatsu*, a családi tőkés vállalkozások, amelyeket az Egyesült Államok nyomására számoltak fel a második világháború után, Japán amerikai megszállása idején.

²⁴ *Bedarfsdeckung wirtschaften* – *Sombart* [1902] nevezi így (62. o.), idézi *Weber* [1982/1905] 68. o.).

²⁵ A napkirály, XIV. Lajos fényűzése közismert – csakúgy, mint az őt utánzó Esterházyak nagyzási hóbortjai, és „...a kínai mandarin, a régi római arisztokrata, a modern nagybirtokos mohósága kiáll minden összehasonlítást” – írja *Weber* [1982/1905] 58–59. o.

az egyén társadalmi helyzetéhez kötött, másokkal szembeni személyes uralmi jogai pedig eltűntek. Az emberek kapcsolatait szabadon választható szerződéses viszonyok határozzák meg – ez megfelel annak, amit *North és szerzőtársai* [2009] személytelen intézményekkel biztosított (jogilag) „szabad” hozzáférésű rendszernek hív. Ami azonban még ennél is fontosabb: a feleslegtermelés nem szubjektív választás kérdése többé, és megszűnt a feleslegtermelésben való részvétel jogi kötelezettsége is. Gazdaságon kívüli kényszerek (röghöz kötöttség, születési előjog) helyett gazdasági kényszerek uralják a termelést: a mindenre kiterjedő piac jóvoltából az *előnyfelhalmozás saját vastörvénnyel rendelkezik*.

A kezdeti előny megmarad azokkal szemben, akiknek nincs, de gyarapítását és megtartását többnyire „ki kell érdemelni” a piaci versenyben. A verseny az „érdemtelenek” számára nem egyszerűen a gyarapodás mértékét csökkenti, de a verseny szorításában gyorsan megszűnteti magának a kezdeti előnynek az olyanként való működését is. Közgazdasági nyelven szólva: a piacon maradáshoz a tőke felhalmozása (megfelelő profittal való növekedése) szükséges. Egy vállalattulajdonos nem mondhatja, hogy „nekem ennyi elég, nem gyarapítom a vállalatot és vagyonomat tovább, nem ruházok be, nem igyekszem profitomat, piaci részesedésemet növelni” – mert, ha mondja, hamar kívül találja magát a piacon. Nincs erkölcs, önzés vagy együttérzés, pontosabban ezek a piacon kívülre száműzetnek, a termelés módját nem befolyásolják.²⁶

Az önzés és kapzsiság éppúgy a kumulált előnyszerzés szolgálatában áll, mint a mértékletesség és a jóság. A mértékletesség kapcsán gondoljunk a Max Weber óta „a kapitalizmus szellemeként”²⁷ ismert protestáns etikára, amely a vállalkozó magánfogyasztását a vállalkozás prosperálása (a tőkefelhalmozás szükséglete) mögé utasította.²⁸ A jóság kapcsán pedig arra, hogy akár így is gondolkozhat egy tőketulajdonos: „Ha nem gyarapítom a vállalatot (vagyonomat), kiesem a versenyből. A vállalkozásom életben maradásának záloga, hogy növeljem versenyképességét, tehát csökkentsem egységnyi költségeimet, leginkább az egységnyi munkaerőköltséget, és ezért, ha kell, csökkentsem vagy nyereségem növekedésénél kisebb ütemben növeljem a béreket, munkásokat bocsássak el, vagy termelésbővítéskor kevesebb munkást vegyek fel, fokozzam a munkaintenzitást, kitelepüljek alacsony bérű országokba stb. Ha mindezt nem tenném, vállalatom elbukna, és még annyi munkást és annyi bérért sem tudnék alkalmazni, mint eddig.”

²⁶ A vállalat morálon kívüli természetéről, morális kapacitásának hiányáról lásd bővebben *Róna* [2013]. Az erkölcsöt a nagy gondolkodók a kezdetektől hiányolták a piaci viszonyokból, kényszerűen elismerve, hogy oda nem is való. Smith a gazdasági tanaitól elválasztva, külön könyvben foglalkozott vele. Az erkölcs visszacsempészésének vágyán alapult Rousseau kistulajdonosi társadalom utáni sóvárgása, a való világtól elkülönülő kanti kategorikus imperatívusz és Fichte „tisztta énje” is.

²⁷ A kapitalizmus e szellemének hordozói elsősorban „az ipari középosztály feltörekvő rétegei” – mondja Weber ([1982/1905] 69. o.). Tehát nem a személyhez kötődő kezdeti előnyökkel, családi összeköttetésekkel rendelkező, kereskedő patriciusok közé tartozó vállalkozók.

²⁸ „... ennek az »etikának« »summum bonum«-a (legfőbb jó) a pénzszerzés, egyre több pénz szerzése, kérlelhetetlenül megtagadva mindenféle élvezetet ... annyira öncél gyanánt gondolva azt el, ha úgy jelenik meg, mint ami az egyén »boldogságával« vagy »hasznával« szemben merőben transzcendens és tökéletesen irracionális.” (Weber [1982/1905]) 50–51. o.)

Mindez azt is jelenti, hogy az *előny birtokosának személyi jóléte alárendelődik a kumulatív előnyszerzés (a feleslegtermelés) törvényszerűségeinek*, az előbbi az utóbitól függ. Hogy a luxusfogyasztás mégis az egekbe szökött, bizonyítéka annak, hogy a feleslegtermelés a piaci bázison összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségekkel jár, mint korábban.

A feleslegtermelés módjának változása tette lehetővé, hogy a kapitalizmus olyan magas szintre emelje a termelőerők fejlettségét, amelyen már felszámolható lenne a szűkösség *egyáltalában*. Az új termelési mód önmaga lételemévé, belső hajtóerejévé tette a termelőerők fejlesztését – a tőkefelhalmozás kényszerének formájában (annak végső feltételeként). Ennek köszönhető a tudományos-technológiai fejlődés felgyorsulása, a termelékenység gyors növekedése. (Ugyanakkor ebből sarjadnak korlátai is, amelyekről később még szó lesz.) A kumulált előnyszerzésnek ez az „önjáróvá” válása eredményezte, hogy a vagyoni „osztályfelesleg” hatalmasra duzzadt, messze túlszárnyalva a kezdeti előny birtokosainak személyes igényeit, és immár elegendővé vált arra, hogy mindenféle szűkösséget felszámoljon.

Felesleg és szűkösség az átlagos bőség korában

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az osztálytársadalmak gazdaságának lényege nem a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások alternatív felhasználási lehetőségei közötti választás, hanem éppen a tulajdonosa számára felesleget jelentő erőforrásokkal való gazdálkodás a további *felesleg (az „osztályfelesleg”) termelése érdekében*. Ez a kapitalizmusban a gazdaság belső szükségszerűségévé vált, a tőkeként funkcionáló termelőeszközöknek a tulajdonsága. Ez a termelőmód lehetővé tette a kumulatív előnyszerzésre alkalmas (termelő)eszközök olyan fejlesztését, aminek jóvoltából a felesleg túlszárnyalja az ilyen eszközökkel nem rendelkezők oldalán jelentkező szűkösség mértékét.

Így ma – a prekapitalista feleslegtermelő formák nagy részével ellentétben – a szűkösség problémája a maga abszolút formájában már a globális termelés *versus* globális szükségletek összehasonlításában sem áll fenn. Az átlagos „szűkösségnek” vége: 1820 után az egy főre jutó GDP rohamos növekedésnek indult (Maddison [2008]).²⁹ A világ egy főre jutó GDP-je vásárlóerő-paritáson 2013-ban a magyar érték 66,2 százalékát tette ki (CIA [2004]), ami bárki számára szerény, de alapvető nélkülözésektől mentes életet biztosíthatna. Ha egy globális újraelosztás akár csak a felére csökkentené a világ országai között ma meglévő jövedelmi különbségeket, a legszegényebb országok egy főre jutó nemzeti jövedelme 10–25-szeresére nőne, az ezzel járó egyéb pozitív hatásokról nem is beszélve (Böröcz [2005]).

A Római Klubnak a növekedés határaitól szóló 1972-es jelentése az adott pillanatban kiaknázható tartalékokból, árakból, technológiákból indult ki, és az ipar

²⁹ A GDP-növekedés felgyorsulásához az ipari forradalom (mint meghatározó alap) mellett a kapitalista társadalom intézményeinek kiépülése, a napóleoni háborúk befejeződése volt szükséges (azaz a hobszawmi kettős – ipari és politikai – forradalom.)

akkori növekedési ütemét extrapolálva jutott arra, hogy az erőforrások 50 év múlva kimerülnek. Ezt követően azonban többen is felhívták a figyelmet arra, hogy e számítások eltekintettek a technológia várható fejlődésétől, az új energia- és nyersanyagkészletek és új energiaforrások felfedezésének lehetőségétől, a már meglévők kiaknázzhatóvá válásáról, helyettesíthetőségéről. Nordhaus [1974], Van der Wee [1986] (106–113. o.) azt is hangsúlyozza, hogy a monopolizáció az árak torzításával szűkösséget jelez ott, ahol a kitermelés munkaerő- és tőkeköltései alapján nincs szűkösség, valamint hogy a nyersanyagok feletti gazdasági-politikai ellenőrzéssel járó árelőnyökre való törekvés maga hozza létre egyfelől a *viszonylagos* hiányt, másfelől a *viszonylagos* felesleget.

A tudomány fejlődése és a termelés technikai színvonalának emelkedése történelmileg múlandóvá teszi a szűkösséget, állandóan kitolva az erőforrások korlátosságát. Az ember tevékenysége során az erőforrások köre, kiaknázzhatósága bővül, összetétele változik. Az ember az erőforrásokat és termelését is szükségleteihez igazítja – elsősorban azok szükségletéhez, akik a termelés (az erőforrások) felett rendelkeznek. Mivel az ő céljuk a felesleg termelése, a többiek szükségletének kielégítése lassabban nő, mint maga a termelés, vagy egyenesen csökken, mint a munkájukat elvesztőké. Ez mutatkozik meg például abban, hogy a fejlett országokban a bér/GDP arány az 1970-es évek óta tendenciájában csökken, a munkanélküliség pedig nő.

A bér/GDP arány hosszú távú csökkenése a legfejlettebb országokban statisztikai tény, ahogy a munkanélküliek tömegének és az 1960-as évekhez viszonyított arányának a növekedése is. A fejlettebb technológiák jóvoltából egységnyi termék előállításához mind kevesebb munkaóra van szükség, ami a profitabilitási kényszer miatt a bérarány és a fajlagos (termelésarányos) foglalkoztatás csökkenésében jelenik meg. „Az ösztöke növekedésével együtt növekszik ugyan változó alkotórésze, vagyis az általa bekebelezett munkaerő is, de állandóan *csökkenő arányban*. ... a munkásnépesség egy részét állandóan foglalkoztatás nélküli vagy félig foglalkoztatott kezékké változtatják”. (Marx [1978] 589. és 592. o., kiemelés tőlem – A. A.)

A felesleggel együtt a szűkösség is termelődik. A világ 85 leggazdagabb embere annyit birtokol, amennyit a Föld lakosainak szegényebb 50 százaléka – állítja az Oxfam [2014]. A világon bő egy évszázada minden évben elegendő élelmiszert állítottak elő ahhoz, hogy mindenki jól lakjon.³⁰ Mégis 2010-ben még mindig 925 millió alultáplált ember élt a Földön (több mint az elmúlt 40 évben bármikor), közülük 19 millió a fejlett országokban, és percenként ötre becsülhető az éhen haló gyermekek száma (FAO [2010] 10., 33. o. és World Food Program, Hunger Statistics <http://www.wfp.org/hunger/stats>).

A Világbanknak régóta a szegénységgel foglalkozó közgazdászai (Shaohua Chen és Martin Ravallion) legújabb kutatásaikban a napi 1,25 dollárnál kevesebből élők (abszolút szegények) mellett azokat is számba vették, akik szegénynek számítanak abban az országban, ahol élnek (relatív szegények). Így azt kapták, hogy 2008-ban

³⁰ A világ élelmiszer-termelése az utóbbi évtizedekben sokkal gyorsabban nőtt, mint a népesség (Somai [2013] 194. o.). Globálisan a világ mezőgazdasága nemcsak hogy képes lenne a növekvő népesség ellátására, de a túlermelés gondjaival küszködik (Csáki [2007] 13. o.).

közel 2,9 milliárd ember volt szegény a világon, közülük 200 millió a fejlett országokban, és a globális szegénység 1990 óta nőtt (*Ravallion [2013]*).

Végezetül: a világ 100 legnagyobb nem pénzügyi transznacionális vállalata 16,9 millió embert foglalkoztatott, és forgalmuk a világ GDP-jének 12,1 százalékával volt egyenlő 2012-ben (*UNCTAD [2013] ix–x. o.*). Ezeknek a vállalatoknak a gazdálkodását határozná meg a szűkösség vagy „korlátosság”?

Mi magyarázza hát, hogy a „szűkösség” elmélete uralkodhat a közgazdasági elméletben? A szűkösség fogalma mindenekelőtt a szubjektív érték- (pontosabban ár-) elméletet alapozza meg, ami a fennállóra – Knut Wicksell szavaival – „rettenetes fenyegetést” jelentő munkaérték-elmélettel ellentétben elfogadhatóbbá, „emberközeli” teszi a gazdálkodás törvényszerűségeit (*Wicksell [1977/1911]*). Emellett további indokai is vannak a szűkösség kitüntetett szerepének.

Egyrészt az, hogy az *egymástól elszigetelt*, egymással versenyben álló és csak a piac közvetítésével érintkező szereplők (vállalatok) valóban korlátos erőforrásokkal gazdálkodnak: *csak azzal, amit hatókörükbe vonnak*. Annyi tőkével és annyi munkával. A „szűkösség” érzete tehát abból a helyzetből táplálkozik, hogy az emberiség rendelkezésére álló erőforrások a magántulajdoni forma miatt egymástól elkülönült részekre szakadnak: a termelésen az elkülönültség uralkodik. Ez a probléma az értéknövelésre ítéltetett tőke számára a gazdaságos üzemméret, a költségtakarékosság és a növekedési kényszer formájában jelenik meg. A tőke sohasem hoz „elég” többletet, hiszen a konkurencia sohasem nyugszik. Az erőforrások *vállalati* korlátossága ebben a helyzetben valóban napi probléma lehet, és adott pillanatban meghatározza a beruházási döntéseket. Maga az elszigeteltség növeli az erőforrások korlátait, és csökkenti felhasználásuk hatékonyságát (például amikor egy vállalat kihasználatlan kapacitását paragon heverteti, miközben a másik nem tud termelni). Az uralkodó közgazdaságtan az elszigetelt gazdálkodók problémáját nem tárja fel – éppen ellenkezőleg: az elszigetelt egységek jellemzőit vetíti ki az egészre, a vállalati szemléletet a háztartásokra és más társadalmi tevékenységek és intézmények sorára. Ezt hívja „közgazdasági imperializmusnak” például *Gilpin [2001] (27. o.)*. Az uralkodó közgazdaságtan lényegében mikroökonómia, vállalat-gazdaságtan, „*magángazdaságtan*” marad, (a)mivel a *módszertani individualizmus* korlátai közé szorul.

Másrészt, a vállalatok növekedési (feleslegtermelési) kényszere gyakran a természet és a társadalom kizsigereléséhez vezet, ami adott esetben már valóban a növekedés globális természeti-társadalmi korlátait (ebben az értelemben a „szűkösséget”) vetheti fel, például a környezetszennyezés, a fajok, az esőerdők kipusztítása vagy a leszakadó társadalmi rétegek kapcsán. A „szűkösség” így mint az egész emberi gazdálkodás problémája, s nem pedig mint a feleslegtermelés (a tőkegazdálkodás) problémája jelenik meg. Ez utóbbi szőnyeg alá seprése *ideológiai* funkciót hordoz.

Harmadrészt, a „szűkösség” elmélete azért uralkodik a közgazdasági elméletben, mert ezzel a gazdálkodást, az egész társadalmi újratermelési folyamatot a valóban szűkös erőforrásokkal rendelkező és a termelést közvetlenül végző többség tudatos tetteként láttathatja. Így nem kell a termelési séma szerves részévé tennie a kumulatív előnyszerzésre alkalmas kezdeti előny birtokosai és az ilyen előnnyel nem rendelkező, az előbbieik számára *gazdasági kényszerből felesleget termelők* közötti

különbséget. Pedig éppen e felesleg jóvoltából bővül az erőforrások köre, más szóval tágul az elkülönültség kapcsán tárgyalt relatív vállalati „erőforrás-szűkösség”. Ezért nem egyszerűen arról van szó, hogy a felesleg termelése a *szűkösen rendelkezésre álló erőforrások* alternatív felhasználása közötti választás logikája szerint *zajlik*, hanem arról, hogy a *kisajátított* erőforrások köre az *osztályfelesleg* termelésének logikája szerint *bővül*. Ennek az összefüggésnek az elhomályosítása az elméletben szintén meghatározott *ideológiai* funkciót tölt be.

Végül negyedrészt, a „szűkösség” kérdése azért uralkodhat a főáramú közgazdaságtan felett, mert a feleslegtermelés mai módja által szült szűkösség *visszahat* a feleslegtermelésre, szemben a prekapitalista szűkösséggel, amely – az időnként jelentkező lázadásoktól eltekintve – nem háborgatta azt. A prekapitalista termelési módok során a felesleggel együtt termelt szűkösség számottevően hátráltatta a termelőerők fejlődését, de nem akasztotta meg a termelés „rendes” menetét. A kapitalizmus előtt voltak háborúk, lázongások és természeti csapások, tönkremehettek kereskedők, nagybirtokok, de nem voltak „*túltermelési*” *válságok*. Ha máskor nem, *válságok* idején szembetűnő a felesleg meghatározó, a gazdaságot romba döntő, a tömegek életkörülményeit sújtó volta. A *válság* a *felvevőpiac szűkösségeként* jelenik meg (bár végső oka nem ez, hanem a tőke elértéktelenedése – lásd később). Innen ered a neoklasszikus elmélet keynesi kritikája (hogy tudniillik a kapitalizmus makroszinten keresletkorlátos rendszer) és az ebből fakadó gazdaságpolitikai javaslat az aktív keresletösztönzésre és nemzetközi téren az országok közötti egyenlőtlenségek mérséklését segítő pénzügyi szabályozásra. A többletre irányuló piaci termelési rendszer egyenlőtlenítő hatásainak magára a rendszerre nézve káros voltát felismerő keynesi szemlélet azonban mára partvonalra került.

A magát megengedően „eklektikusnak” nevező *Kornai* [2010a] „mikroökonómiai szemrevétel alapján” a kihasználatlan kapacitások és a készletek állandó többlete miatt „*tartós* krónikus többletgazdaságként” jellemzi a kapitalizmust. A többletet tehát nem értelmezi makroszinten, és nem is hozza összefüggésbe a *válságokkal*. Egy másik művében pedig lényegében a szubsztantív szűkösséggel érvel, amikor azt fejti ki, hogy nincs elegendő erőforrás a jóléti állam univerzális juttatásainak (a felhalmozható előnyökkel nem rendelkezők jólétének) növelésére, de még csak szinten tartására sem, mert az gátolja a termelés növekedését (a tőkeberuházásokat).

Kornai János itt következő mondatai két szempontból is fontosak témánk számára: 1. általában a gazdasági hatalomnak a politikummal szemben meghatározó szerepére utalnak; 2. különösen pedig a „szűkösség” társadalmi szinten való értelmezésére és az osztályfeleslegről (a GDP elosztásáról) való megelégedezésre. Ha nem reformálják (nyesik vissza) a jóléti államot, „a politikusok ... érezni fogják a makroökonómiai helyzet nyomását. Az Égalité és a Fraternité szellemében való nagyvonalú költsékezés után megérkezik az ijesztően nagy számla is, mégpedig magas költségvetési hiány, az államadósság/GDP arány növekedése, a fizetési mérleg növekvő hiánya és az államkötvények iránti kereslet drasztikus csökkenése formájában. ... a makroökonómiai nehézségek és a pénzügyi-üzleti kör hangos kritikái és figyelmeztetései az ellenkező irányba tolják a politikusokat. Olyan mértékben kell csökkenteni a kiadásokat, hogy az adók is csökkenhessenek, és így több tér maradjon a magánberuházásoknak, amelyek hozzájárulnak a termelés felfutásához.” (*Kornai* [2010b].)

Tehát a mai napig uralkodó főáramú gazdaságtan még kritikailag módosított változataiban is az általában vett szűkösség teremtette „objektív” kényszerekkel operál, különösen válság idején. Mondhatnánk, mindössze módszertani hibáról van szó, amennyiben az uralkodó elmélet megreked *jelenségszinten*, hiszen az állam kezében láthatóan nincs annyi pénz, amennyivel a nélkülözés megszüntethető. S bár valóban azt teszi, mégsem következetesen. Hiszen a kihasználatlan kapacitásokon túl a hatalmas vagyonokban, a bankokban és spekulációban fekvő tőkében éppoly könnyen felfedezhetné, és a bajokért okolhatná a roppant felesleget, mint az állami vagy magán-fizetőképesség hiányában a szűkösséget. Hogy ezt nem teszi, túlmutat módszertani hibáin: *ideologikus*, sőt *apologetikus* jelleget ruház rá.

Az öngerjesztő feleslegtermelés korlátai

A korábbiakban azt hangsúlyoztuk, hogy a kapitalista feleslegtermelési mód kitágítja a bőség előállításának és a technológiai fejlődésnek a határait. Irányítsuk most figyelmünket e mód *immanens* korlátaira!

Elsőként *a potenciálisnál lassúbb tudományos-műszaki fejlődés* említhető. A feleslegtermelése elkerülhetetlenné teszi a konkurenciaharcban való helytállást, ehhez pedig végső soron technológiai fejlesztésre van szükség. Ám az előny felhalmozása csak az adott előny felhalmozására vonatkozik: a gyarapítás kényszere csak a saját tőke megfelelő értéknövekedésére irányul. Az innovációkat, a termelékenységnövelés mértékét tehát ennek igényei határolják be. Nincs értelme olyan fejlesztésnek, amellyel az előny nem halmozódik fel (a profit rátája vagy tömege nem nő), netán még csökken is. Ha egy termelékenyebb technológia kevesebb bérköltséget vált ki, mint amennyivel növeli az egyéb termelési költségeket (például amortizációs költség formájában), akkor nem érdemes bevezetni. Ez fékezi ugyan a technológiai (termelékenységi) fejlődés ütemét, de a legnagyobb vállalatok esetében nem, vagy csak kisebb mértékben fékezi a kutatásokat. A piaci bevezetésre még nem érdemes technológiák az asztalfiókban lapulnak, hogy szükség esetén (a konkurencia lépésekor, válság idején) előkapják őket, és annál gyorsabban és drasztikusabban hassanak a fejlesztésekben lemaradókkal szemben. A kezdeti előny ilyen módon történő hirtelen gyarapítása más kezdeti előnyt egy csapásra szüntethet meg, fogyasztható javak termelésére alkalmas eszközöket és munkahelyeket pusztítva el. (Ez a schumpeteri teremtő rombolás.) Ez csökkenti a kezdeti előny társadalmi szintű kumulációs rátáját (a felhalmozást és a profitrátát), egyúttal az egész társadalmi-gazdasági fejlődés hatékonyságát.

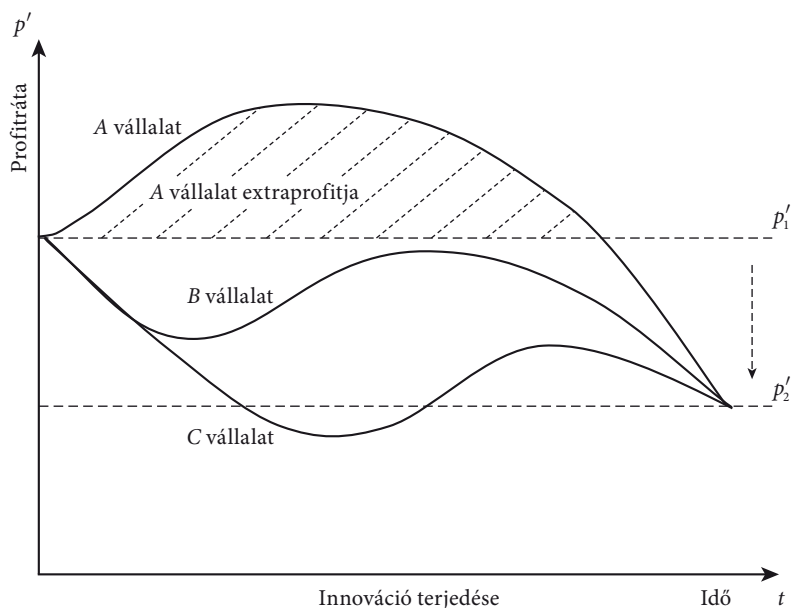
A mai feleslegtermelési mód további korlátja *a válságba torkolló növekedési hajsza*. A versenyképesség, azaz az egységnyi munkaerőköltség leszorításának kényszere³¹ csökkenti azok részesedését a GDP-ből, akik nem rendelkeznek a kumulatív előnyszerzésre alkalmas eszközökkel (tőkével). A bérek arányának hosszú távú tendenciaszerű csökkenésével kisebb lesz a megtermelt javaknak az a hányada, amelyet a bérből meg

³¹ A versenyképesség és az egységnyi munkaerőköltség kapcsolatáról lásd bővebben *Artner* [2014b] 15–31. o.

lehet vásárolni. A korábbi termelési szint fenntartásához a fennmaradó részt a profitból kell(ene) megvásárolni, vagyis beruházni kell, különben a tőke hasznosulás nélkül hever: eladatlan beruházási javak, kihasználatlan kapacitások s a már elavult technológiával (tőkével) előállított fogyasztási cikkek maradnak a piacon. Ezen a tényen az állam közbeiktatása sem változtat – mint azt láttuk a keynesi gazdaságpolitika kudarcából –, hiszen az állam is csak a bér vagy a profit rovására központosítja és ezek javára költi el (osztja újra) a jövedelmeket. Ha azonban a realizálásban egyre nagyobb hányad jut a profitra, akkor a tőke hasznosulásához egyrészt növekvő luxusfogyasztásra van szükség, ami meg is látszik a jövedelmek végletes polarizációjában, másrészt – és ez a perdöntő – növekvő mértékű beruházást kell produkálni.³² Az újabb – a konkurencia nyomása alatt szükségképpen fejlesztő – beruházások azonban időről időre az egységköltség lezoritását, így a régebbi, magasabb egységköltséggel termelő tőkék profittermelő képességének elolvadását, veszteségessé válását, *elértéktelenedését* okozzák, aminek a felhalmozódása válsághoz vezet (Artner [2014a]). Ezt a folyamatot az 1. ábrával szemléltetjük.

1. ábra

A profitrátá-süllyedés logikájának delfinábrája

Forrás: saját szerkesztés.

Az 1. ábrán az A vállalat olyan innovációt vezet be, amelynek hatására egységköltségeit (főként egységnyi munkaerőköltségét) csökkenti, így extraprofitra tesz szert. Ennek a segítségével piacot hódít el konkurensaitól (árleszorítás, marketing stb.

³² „Sokan, úgy látszik, még nincsenek tisztában vele, hogy az ipari cégeknek termelniük kell és nyereséget hajtaniuk, ami megint csak elengedhetetlen a kutatás és az új beruházások szempontjából. Végző soron ez a mechanizmus tartja mozgásban gazdaságunkat és vele együtt államunkat is” – írja Konrad Henkel, a mosószerkirály (idézi Engelmann-Wallraff [1977] 102. o.).

révén). Ekkor *B* vállalat is kénytelen innoválni, csökkent profitrátáját sikeresen felé felé tolja, fokozódik a nyomás a többi konkurensre. Így *C* vállalat is innovál, és így tovább. A piacon egyre terjed az innováció, az egységköltség (végső soron az egyéni munkaerőköltség) átlagos szintje, és így az árak is egyre csökkennek, míg végül az új technológia egészen elterjedtté válik, és az árak ehhez az új átlagköltséghez és átlagprofitrátahoz igazodnak. A folyamat vége éppen az ellenkezője annak, amit *A* vállalat el akart érni: profitrátája növelésének következménye profitrátájának csökkenése lett. Ebben rejlik a profitráta – hullámszakaszon keresztül megvalósuló – süllyedő tendenciájának törvényszerűsége.

Ez azonban csak az alapséma, amelyet a piaci hierarchia bonyolultabbá tesz. Ugyanis az extraprofit az elsőként innováló vállalat esetében a legnagyobb és legtartósabb, ami számára lehetőséget ad a többiekénél gyorsabb tőkefelhalmozásra és így újabb innováció elsőként való bevezetésére, illetve egységköltségének más módon (például alacsonyabb bérű országba településsel) történő csökkentésére, akár még az előtt, hogy extraprofitja eltűnne. Ezzel előnye felhalmozódik. Így alakulnak ki a legnagyobb tőkék, a transznacionális vállalatok, amelyeknek nemcsak profittömege, de profitrátája is nagyobb lehet, mint a kisebbeké. Az átlagprofitráta tehát mint vonzáspont létezik, de adott helyzetben – a vállalatnagyság függvényében és a tranzakciós költségek miatt – ágazatok között és ágazaton belül is vállalatonként eltérő lehet. Az ágazatközi váltás az új beruházások révén vagy válság idején következik be, amikor a korábban befektetett tőkék amúgy is jórészt veszendőbe mennek.

A verseny azonban a legnagyobb tőkék között is folyik, az innovációs kör tehát (ott is) mindig újraindul. Válság azokon a pontokon következik be, amikor az elavult (az innovációs versenyt követni nem tudó) tőkék felhalmozódnak. Minél tágabb hatókörű innovációról van szó, annál nagyobb a válság is. Kisebb jelentőségű innovációk esetében a válság csak egyes vállalatok megszűnésében jelentkezik, makrogazdasági hatása csekély. Egész ágazatokra s így a GDP szerkezetére, az egész újratermelési folyamatra kiható innovációk, más néven „technológiai paradigmaváltások” idején (mint például a mikroelektronika megjelenésekor) alapvető, intézményi változásokat is követelő *csomópontválságok* következnek be (*Rozsnyai* [2002]).

E mechanizmusban a gazdasági és szociális rombolással járó válság elkerülhetetlen. A *megtermelt felesleg osztály jellege* – tehát az, hogy e felesleg csak a kezdeti előny birtokosai számára felesleg – ekkor nyilvánvalóvá válik: hiába lenne lakója a felépített háznak, ha az nem tud fizetni érte, üresen fog állni. A ház építetőjének ez a „felesleg” ekkor egyenesen veszteséggé lesz.³³

Az „előny felhalmozása” tehát minduntalan fennakad és pusztít. Ezen csak az változtathat, ha a feleslegtermelés fokozottan társadalmi ellenőrzés alá kerül. Ez a felvetés azonban a *szűkösség és felesleg szimbiózisáról, az osztályfeleslegről, a kumulatív előnyszerzés történetéről és jelenéről hallgató* elmélet számára elfogadhatatlan.

³³ Az Egyesült Államokban 2012-ben több mint 633 ezer hajléktalan élt, közülük tartósan hajléktalan közel százezer fő (a hajléktalanságot valaha megélték számát 3,5 millióra becsüli az *NCH* [2009]), miközben 18,3 millió lakás (2,7-szer annyi, mint 1965-ben) állt üresen, ebből 13,8 milliót kínálnak bérlésre (*USCB* [2013]), és a bankok lerombolták új építésű, de eladhatatlan házaikat... (*Corkery* [2009], *French* [2011]).

Hivatkozások

- ACEMOGLU, D.–ROBINSON, J. A. [2013]: Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete. HVG Kiadói Rt., Budapest.
- AKERLOF, G. A. [1970]: The Market for ‘Lemons’: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 84. No. 3. 488–500. o.
- AKERLOF, G. A. [2001]: Writing the “The Market for ‘Lemons’”: A Personal and Interpretive Essay. Nobel-előadás, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2001/akerlof-article.html.
- ARTNER ANNAMÁRIA [2014a]: Globális tőkeértékesülés – globális válság. *Statisztikai Szemle*, 92. évf. 4. sz. 321–356. o.
- ARTNER ANNAMÁRIA [2014b]: Szűkösség és felesleg a történelemben és a tudományban. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Műhelytanulmányok, No. 103. http://www.vki.hu/news/news_695.html.
- BENSAÏD, D. [2002]: *Marx for Our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*. Verso, London–New York.
- BERNAL, J. D. [1963]: *Tudomány és történelem*. Gondolat, Budapest.
- BÖRÖCZ JÓZSEF [2005]: Redistributing Global Inequality. A Thought Experiment. *Economic and Political Weekly*, Vol. 40. No. 9. 886–892. o.
- CIA [2004]: CIA Factbook. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2004.html#xx>.
- CLEVELAND, C. J.–STERN, D. I. [1997]: Indicators of Natural Resource Scarcity: Review, Synthesis, and Application to U.S. Agriculture. *Theory And Implementation Of Economic Models For Sustainable Development. Economy & Environment*, Vol. 15. 113–138. o. http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/3709/indicators_of_natural_resource_scarcity_review_synthesis_and_application_to_US_agriculture.pdf?sequence=1.
- CORKERY, M. [2009]: No Sale: Bank Wrecks New Houses. *The Wall Street Journal*, május 5. <http://online.wsj.com/news/articles/SB124148169574985359>.
- CSÁKI CSABA [2007]: Változó prioritások a világ agrártermelésében. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 5. évf. 1. sz. 12–21. o.
- DUVOUX, N. [2012]: Analytic Marxism and Real Utopias. An interview with Erik Olin Wright. Books and Ideas. [Booksandideas.net](http://www.booksandideas.net/Analytic-Marxism-and-Real-Utopias.html), november 16. <http://www.booksandideas.net/Analytic-Marxism-and-Real-Utopias.html>
- ENGELMANN, B.–WALLRAFF, G. [1977]: *Önök ott fenn, mi itt lenn*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- ENGELS, F. [1974/1876–1878]: *Anti-Dühring*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- FAO [2010]: *The State of Food Insecurity in The World. Addressing Food Insecurity in Protracted Crises*. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome.
- FRENCH, D. [2011]: Banks bulldoze houses, despite millions being homeless. *The Christian Science Monitor*, július 29. <http://www.csmonitor.com/Business/The-Circle-Bastiat/2011/0729/Banks-bulldoze-houses-despite-millions-being-homeless>.
- GÁL PÉTER–MOLDICZ CSABA–NOVÁK TAMÁS [2009]: *Közgazdasági gondolkodás és tévutak. Elvek és nézetek – hitek és tévhitek*. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 7. évf. 4. sz. 13–25. o.
- GIACALONE, J.–COBB, C. (szerk.) [2001]: *The Path to Justice: Following in the Footsteps of Henry George (AJES – Studies in Economic Reform and Social Justice)*. Blackwell Publishing, Malden, Oxford.

- GILPIN, R. [2001]: *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton University Press, New Jersey.
- GOWDY, J. (szerk.) [1998]: *Back to the Future and Forward to the Past. Limited Wants, Unlimited Means. A Reader on Hunter-Gatherer Economic and Environment*. Inland Press, Washington D.C. <http://zinelibrary.info/limited-wants-unlimited-means-reader-hunter-gatherer-economics-and-environment-edited-john-gowdy>.
- GOWDY, J. [2011]: Vadászó-gyűjtögetők és a piac mitológiája. *Munkások Újsága*, március 4. <http://muon.hu/on-line-tartalom/630-vadaszo-gyujtogetok-es-a-piac-mitologijaja>.
- GREENWALD, B. C.–STIGLITZ, J. E. [1986]: Externalities in Economies with Imperfect Information and Incomplete Markets. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 101. No. 2. 229–264. o. <http://socsci2.ucsd.edu/~aronatas/project/academic/Stiglitz%20Greenwald.pdf>.
- HILL, R.–MYATT, T. [2010]: *The Economics Anti-Textbook. A Critical Thinkers' Guide to Microeconomics*. Fernwood Publishing, Blackpoint, Zed Books, London.
- JAKAB ATTILA [2013]: Valamit valamiért. *Galamus-csoport*, október 11. http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/332618_valamit_valamiert.
- JEVONS, S. W. [1970/1871]: *The Theory of Political Economy*. Szerk.: R. D. Collison Black. Penguin Books, Harmondsworth.
- KORNAI JÁNOS [1971]: *Anti-equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2010a]: *Hiánygazdaság – többletgazdaság. Tanulmány a piac elméletéről*, I. és II. rész. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf. 11. és 12. sz. 925–957. o. és 1021–1044. o.
- KORNAI JÁNOS [2010b]: *Liberté, Egalité, Fraternité – Gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról*. *Mozgó Világ*, 36. évf. 1. sz. 5–18. o. <http://mozgovilag.com/?p=1492>.
- LÁNG JÁNOS [1978]: *Az őstársadalmak*. Gondolat, Budapest.
- LANGER, K.–KEUN, C. [2004]: *Die Ländle-Dynastie. Familie von Waldburg zu Zeil*. *Manager Magazin Online*, augusztus 12. <http://www.manager-magazin.de/unternehmen/karriere/a-312815.html>.
- LEBOWITZ, M. A. [1988]: Is “Analytical Marxism” Marxism? *Science and Society*, Vol. 52. No. 2. 191–214. o.
- MADDISON, A. [2008]: *The West and the Rest in the World Economy: 1000–2030*. Maddissonian and Malthusian interpretations. *World Economics*, Vol. 9. No. 4. 75–99. o.
- MARGLIN, S. A. [2008]: *The Dismal Science. How Thinking Like an Economist Undermines Community*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, England.
- MARTINS, N. O. [2013]: *Classical Surplus Theory and Heterodox Economics*. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 72. No. 5. 1205–1231. o.
- MARX, K. [1972]: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. [1976/1881]: *Levél Friedrich Adolf Sorgéhoz*, 1881. június 20. *Marx–Engels Művei* 35, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 187–188. o.
- MARX, K. [1978]: *A tőke*. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MENGER, C. [1950/1871]: *Principles of Economics*. The Free Press, Glencoe, Illinois.
- NCH [2009]: *How Many People Experience Homelessness?* National Coalition for the Homeless, July, http://www.nationalhomeless.org/factsheets/How_Many.html.
- NORDHAUS, W. D. [1974]: *Resources as a Constraint to Growth*. *The American Economic Review*, Vol. 64. No. 2. 22–26. o.
- NORTH, D. C.–WALLIS, J. J.–WEINGAST, B. R. [2009]: *Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press, New York, 308 o.

- NORTHROP, E. [2000]: Normative Foundations of Introductory Economics. *American Economist*, Vol. 44. No. 1. 53–61. o.
- OXFAM [2014]: Working for the few. Political capture and economic inequality. 178 OXFAM Briefing Paper, január 20.
- PULLEN, J. [2013]: An Essay on Distributive Justice and the Equal Ownership of Natural Resources. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 72, No. 5. 1044–1074. o.
- RAVALLION, M. [2013]: Two Goals for Fighting Poverty. *Development Progress*, május 10. <http://www.developmentprogress.org/blog/2013/05/10/two-goals-fighting-poverty>.
- ROBBINS, L. [1945/1932]: An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. Macmillan and Co. Limited, London.
- RÓNA PÉTER [2013]: Ethics and the Limited Liability Company. Paper delivered at the Von Hügel Institute International Workshop on ‘The Economic and Financial Crisis and the Human Person’ held at St Edmund’s College, Cambridge, június 8–9. http://www.vonhugel.org.uk/sites/default/files/Rona_Ethics%20and%20the%20Limited%20Liability%20Company.pdf.
- ROZSNYAI ERVIN [2002]: Az imperializmus korszakváltásai. A szerző kiadása, Budapest.
- ROZSNYAI ERVIN [2005]: Két Machiavelli. Tanulmány, A szerző kiadása, Budapest.
- ROZSNYAI ERVIN [2009]: Közösségi társadalom és filozófia. Tanulmány. A szerző kiadása, Budapest, ISBN 978-963-88582-0-7.
- ROUSSEAU, J.-J. [1975]: Politikai töredékek VII. Megjelent: A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Gondolat, Budapest, 235–283. o.
- ROUSSEAU, J.-J. [1978/1755]: Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. Megjelent: Értekezések és filozófiai levelek. Magyar Helikon, Budapest 59–200. o.
- SAYERS, S. [2000]: Whatever happened to analytical Marxism? Review of G. A. Cohen, If You’re an Egalitarian, How Come You’re so Rich? *Radical Philosophy*, No. 104. 39–41. o.
- SOBOUL, A. [1989]: A francia forradalom története 1789–1799. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- SOMAI MIKLÓS [2013]: World’s Agricultural Production and Trade: Food Security at Stake? *International Journal of Biotechnology for Wellness Industries*, Vol. 2. No. 4. 182–195. o.
- SOMBART, W. [1902]: Der moderne Kapitalismus. Die Genesis des Kapitalismus. Duncker and Humblot, Lipcse, 1315 o.
- STIGLITZ, J. E.–SEN, A.–FITOUSSI, J.-P. [2009]: Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf.
- SZALAI ERZSÉBET [2010]: A rendszerváltás mérlege. A kelet-európai újkapitalizmus válsága – a magyar példa. *Köz-Gazdaság*, 5. évf. 4. sz., október, 137–164. o.
- SZEMJONOV, J. I. [1973]: Hogyan keletkezett az emberiség? Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- VAN DER WEE, H. [1986 (1984)]: A lefékezett jólét. Újjáépítés, növekedés és struktúraváltás a világgazdaságban (1945–1980). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WALRAS, L. [2013/1874–1877]: Elements of Pure Economics. Routledge Library Edition, London–New York.
- WEBER, M. [1982/1905]: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, Budapest.
- WICKSELL, K. [1977/1911]: Lectures on Political Economy. Augustus M. Kelley Publishers, Fairfield, <https://mises.org/books/LPEvol1.pdf>.
- WILLE, H. H. [1988]. A szakácától a dinamóig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.